

Da hollænderen kom til Himmerland

Af Lise Andersen

Da Hadsund Egnsmuseum i 1995 begyndte en gennemgribende restaurering af Nordjyllands ældste, eksisterende hollandske vindmølle, startede vi en undersøgelse, hvis formål var at afdække Havnø Mølles placering i det møllehistoriske billede, herunder at undersøge om den almindelige antagelse, at den hollandske mølle i Danmark spredtes ved almindelig diffusion - som ringe i vand -, holder for en nærmere undersøgelse.

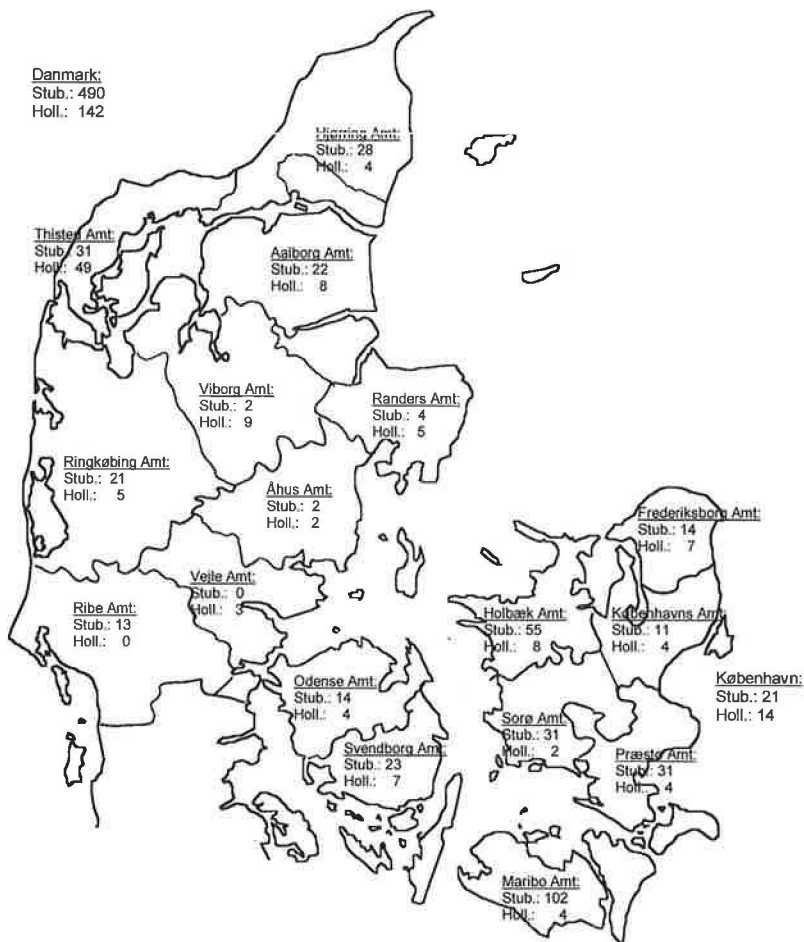
Diffusionsteorien kommer bl.a. til udtryk hos Ole Mortensøn:

»I løbet af 1700-tallet vandt den hollandske mølle terræn i Danmark som gryn- og kornmølle. I dette tilfælde var der tale om almindelig diffusion, d.v.s. den hollandske møllebygning vandt først indpas i de sydlige egne af landet og spredtes herfra videre nordover. I begyndelsen af 1700-tallet dukkede kornbollændere op i Ostfriesland, i 1700 opførtes en hollændermølle i Halsted ved Husum, 1731 én i Eckernførde, 1739 én i Rudbøl, 1744 nyopførtes en hollændermølle på Dybbøl og i 1762 fik Sønderborg én. Fyn fik sin første hollænder, nemlig Vester Mølle i Fåborg i 1790 og samme år opførtes den første hollænder på Langeland. 1796 grundlagdes Hollandske Mølle i Helsingør og i året 1800 blev den første hollænder opført i Kalundborg.«

I området nord for Mariager Fjord byggedes den første hollandske vindmølle i 1832, hvilket umiddelbart kunne se ud som en bekræftelse af diffusionsteorien. Imidlertid har diffusionsteori, - altså den antagelse at kulturtræk og teknologiske nyskabelser spredes som ringe i vand - mange svagheder. Dels implicerer teorien, at udvikling er noget, der bare sker - uden menneskers bevidste vilje. Dels viser erfaringen, at kulturtræk og teknologiske landvindinger ofte spredes i spring eller overspring.

At kulturtræk spredes i spring, hermed mener jeg, at der f.eks. i en afsides krog af landet kan sidde et entreprenant menneske, hvis horisont er lidt større end naboernes, - en »Hans, der har været udenlands type« - der har set og hørt nyt i den store verden og ønsker at gøre

Danmarks vindmøller 1802

Kilder: Ejlersen (1993:84) og RA Rtk. 462.115 & 236: Kommissionsprot. for Hjørring og Aalborg amter 1802

ligeså. Får han succes med sit forehavende, kan han derved blive forbillede for andre.

At der også sker overspring, dermed mener jeg, at der kan være områder eller samfund, hvor der af den ene eller anden grund ikke er basis for at en innovation optages. Det kan være fordi, det nye støder mod holdninger og fordomme, fordi det økonomiske grundlag ikke er i orden, eller simpelthen fordi man ikke har noget at bruge det nye til - at behovet endnu ikke er skabt.

Min første indskydelse var således, at når der så sent kom hollandske møller til Mariager Fjords nordside (hvis det altså var sent), så skyldtes det måske ikke en indre »automatik«, men et samspil af ydre faktorer (geologi, topografi, jura etc.).

Det var altså den hypotese, som jeg gerne ville efterprøve.

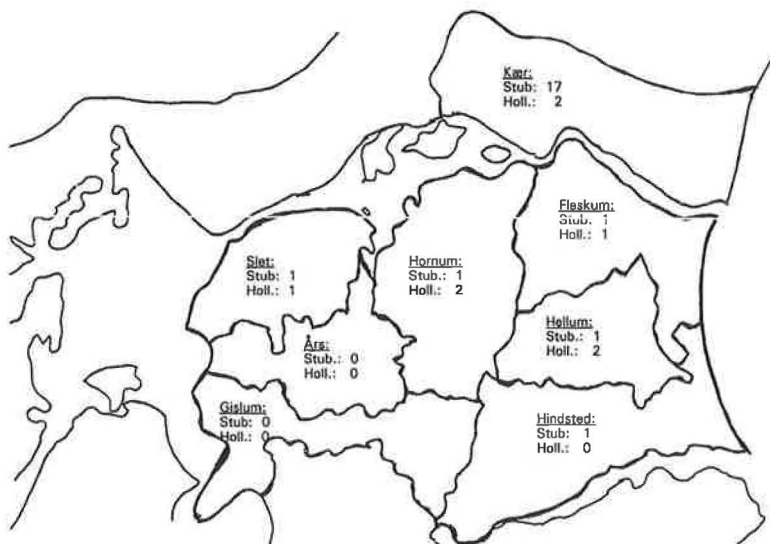
Udbredelse af den hollandske mølle før 1802

I Skov- og Naturstyrelsens mølleregistrant »Møllebygninger i Danmark, redegørelse og status 1993« er der i forbindelse med Torben Ejlersens artikel et kort, der viser fordelingen af vand-, stub- og hollændermøller i Danmark i 1802. Kortet er blevet til på baggrund af den registrering af erhvervsbygninger, der fandt sted i forbindelse med indførelsen af bygningsafgiften i 1802, og som bl.a. resulterede i de opmålingsprotokoller, der kan findes i landsarkivernes brandarkiver (dog ikke komplet), og i selve deliberations- og kommissionsprotokollerne, der ligger i Rigsarkivet.

Kort 1 er en revideret udgave af nævnte kort. Revisionen skyldes dels, at jeg ikke var interesseret i vandmøllerne, dels at der i registranten er en skrivefejl, idet der for Hjørring amts vedkommende er angivet 41 hollandske møller. Det rigtige tal er 4 (!). Det fremgår desværre ikke af artiklens kildeangivelser om begge rækker af protokoller er gennemgået. Der er en række protokoller for erhvervsbygninger på landet og én for købstæderne.¹ I Hjørring Amt er hos Ejlersen angivet en stubmølle for lidt (hvilket kunne være den lille stubmølle i Hjørring købstad) og i Aalborg Amt mangler en hollandsk mølle (hvilket kunne være Aalborg vejmølle).²

Trods mangler giver kort 1 dog et indtryk af, at den hollandske mølle i 1802 var jævnt spredt over Jylland med én stor undtagelse, nemlig Thisted Amt med Mors, hvor der er hele 49 hollændere!

Vindmøller i Himmerland og Kær herred 1802 fordelt på herreder

Selv om det af kortet ser ud, som om vindmøller var jævnt fordelt over landet (Thisted Amt fraset), kan der dog i det enkelte amt være en skæv fordeling. Ser vi nærmere på Aalborg Amt (kort 2, hvor også købstadsmøllerne er med), fremgår det, at langt de fleste vindmøller stod i den del af amtet, der lå nord for Limfjorden (Kær Herred), mens Himmerland var meget fattig på vindmøller. I Himmerland er der yderligere det forhold, at de få vindmøller, der var, hovedsagelig lå i den nordlige del, mens den eneste vindmølle, der fandtes i den sydlige del, var den lille stubmølle, der var en hjælpemølle til Haslevgårde Vandmølle. En stubmølle, der er kendt helt tilbage til før 1514, og som i 1688 (markbogen) beskrives som »en liden tingest, som ey er synderlig af importantz«.

Generelt var den hollandske vindmølle dog jævnt udbredt i Nørrejyland, og man kan ikke af bygningsafgiftsprotokollen aflæse noget om, at der mod syd skulle være flere hollændere, og at det så tynder ud nordover. Er den omtalte diffusion kørt hen over landet, ja så må den vel nærmest være afsluttet på dette tidspunkt.

Jeg besluttede derfor at prøve at finde ud af, hvor og hvor mange vindmøller, der blev bygget i årene forud for 1802. Betingelserne for at få lov til at bygge en ny mølle - også selv om der var tale om hjælpemøller eller nybygninger på gamle møllers sted, var, at man via amtet skulle søge en kongelig bevilling. Undtaget herfra var Bornholm og de godsejere, der byggede herregårdsmøller udelukkende til eget brug.

På baggrund af de Extract-protokoller, der siden Struense-tiden er knyttet til de såkaldte Kongelige Relations og Resolutionsprotokoller oplistedes alle bevillinger til at opføre vindmøller i perioden 1770 til 1802³. På dette grundlag er kort 3 tegnet (se s. 12).

Nogle af de møller, der er bevilget, er aldrig blevet opført, og der er også bevillinger, der beviseligt først er udnyttet mange år efter, at de blev givet. Der er givetvis også opført en del herregårdsmøller, der ikke har krævet bevilling, og som derfor ikke er på kortet; men man får alligevel et indtryk af, hvor udbredt kendskabet til og interessen for vindmøller var.

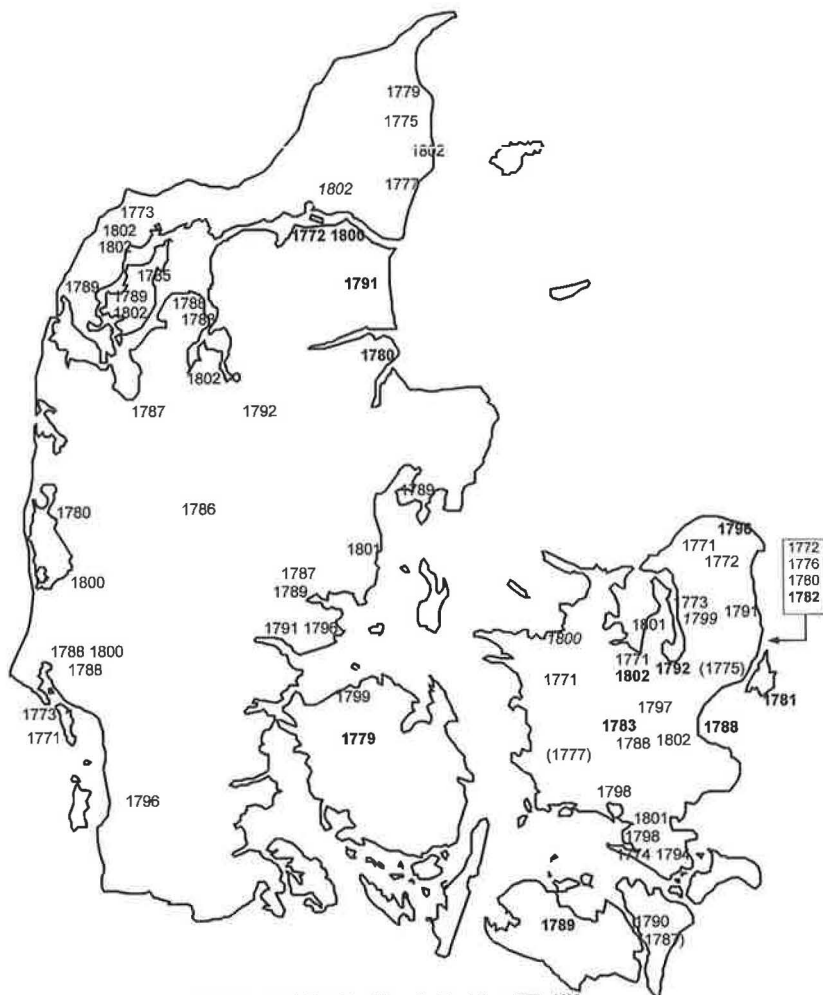
Heller ikke her er der meget, der tyder på, at byggeaktiviteten, når det gælder vindmøller som sådan, har været større i den sydlige del af Nørrejyland end i resten af landet.

Der er dog visse mangler ved denne kilde. Ofte står der ikke noget om, hvorvidt der er tale om en stubmølle eller en hollandsk mølle. Hvis man skal finde ud af det, skal man grave længere tilbage i hver enkelt sag, måske helt til den oprindelige ansøgning, som så skal findes i det pågældende amtsarkiv. Det har jeg kun gennemført for Aalborg Amts vedkommende.

I den forbindelse var det til gengæld overraskende, at der var givet bevilling til en hollandsk mølle i Nibe allerede i 1772.

Det gav så anledning til at gå lidt længere tilbage, og da viser det sig, at der er hollændere, der er endnu ældre. I 1761 blev der givet to bevillinger til vindmøller i Himmerland. Den ene (til ejeren af Tuustrup Vandmølle) blev tilsyneladende aldrig benyttet, mens den anden resulterede i den hollænder, der blev bygget mellem 1761 og 1765 på Bælum Nørgård. Jeg skal senere vende tilbage til disse møller.

Bevillinger til opførelse af vejmøller givet ved Kgl. resolutioner 1770-1802

Kilde: RA, Rentekammeret 11.70-11.81 og 11.91, Ekstrakter af Kongelige Resolutioner 1770 - 1802.

Årstal skrevet med
Årstal skrevet med
Årstal skrevet med
Årstal i parentes

fede typer
kursive typer
normale typer
()

angiver vejmøller, der med sikkerhed vides at være hollandske vejmøller
angiver vejmøller, der med sikkerhed vides at være stub-møller
angiver vejmøller, hvor typen ikke er angivet
angiver vejmøller, der er bevilget flyttet eller genopført

I første omgang kunne jeg altså konkludere, at hollænderen i hvert fald har været kendt i Himmerland siden 1761 - og altså ligeså tidligt som i f.eks. Sønderborg.

Det interessante er så, hvad der gav anledning til, at man begyndte at bygge hollandske møller i Himmerland, og hvor inspirationen kom fra. For selvom den hollandske mølle ikke har spredt sig glideende som ringe i vandet, så er ideen om, at inspirationen er kommet fra Holland via Holsten selvfølgelig stadig oplagt. Kontakten mellem Nørrejylland og Holsten har altid været tæt. Det er ikke uden grund, at jyder af og til spøgefuldt omtaler Hamborg som Jyllands hovedstad, for i århundreder har der f.eks. været drevet stude den vej, så selv vendelboer og himmerlændinge må have kendt den hollandske mølle, længe før de selv begyndte at bygge dem. Men hvorfor bliver det så pludseligt opportunt at indføre dem i Himmerland?

Årsager til opførelse af de ældste hollandske møller i Himmerland

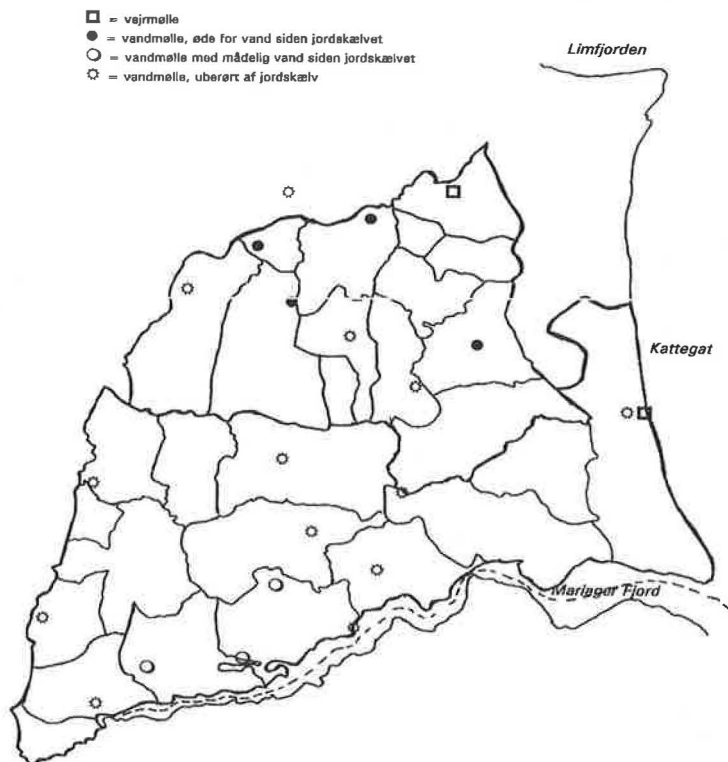
Til belysning af dette spørgsmål findes en væsentlig kilde i Rentekammerarkivet, nemlig »Betænkninger og efterretninger ang. Vand- og Vejrmøller, 1761«¹. I 1761 overvejede man at indføre et reelt »tvangs-mølleri« - altså det, at alle møllegæster skulle fordeles på de forskellige møller, og ikke måtte lade male på andre. Det skulle sikre en mere præcis beregning af afgifter og mølleskyld. Man bad derfor alle amtmænd om dels at indsende oplysninger om møllerne i deres amt, dels at udtale deres mening om, hvilke konsekvenser en ny ordning ville kunne få.

I det indsendte fra Aalborghus Amt skriver amtmænd Holck bl.a.:
»Af berørte indhentedede fortegnelser og dermed gjorte forklaringer om møllernes beskaffenhed, som hermed tjenstskyldigen fremsendes, erfarer at male vandene snart overalt så meget er aftaget, at vejrmøller på adskillige steder har været fornødne at opsætte.«

Går man tæt på et dokument som er medsendt fra Hellum-Hindsted herredsfoged, får man også et svar på, hvorfor dette områdes vandmøller pludselig mangler vand.

Som det ses af kort 4, var der i 1761 20 vandmøller men kun to vindmøller i området. Den ene er den før omtalte Haslevgårde mølle, den anden er en hollandsk mølle på Refsnæs, hvis byggeår jeg ikke har kunnet finde noget sted. Muligvis er den bygget som en herregårdsmølle uden bevilling. Den brændte ved mordbrand i 1814,

Hellum-Hindsted herreder 1761

men fra opmålingsprotokollen 1802 vides dog, at den var indrettet til melmaling og 10 alen i diameter. Det er nogenlunde samme størrelse som Havnø Mølle. Altså ikke nogen gigant blandt møller.

I dokumentet er de enkelte møller beskrevet med hensyn til hartkorn ager og eng, mølleskyld og nogle specielle efterretninger, der primært går på, om de har vand nok.

For 4 vandmøllers vedkommende nævnes, at de »siden jordskiælvet haver været øde for vand«, 3 vandmøller har »siden jordskiælvet mådelig vand«. På kort 4 er angivet hvilke møller, der var øde for vand, og hvilke der kun var skadede, så de havde mådelig vand.

I 1700-tallet registreredes ikke mindre end 6 jordskælv i Danmark. Heraf var i hvert fald jordskælvne i 1745 og 1755 så stærke, at der skete skader på bygninger - sågar kirketårne slog revner. Jordskælvet

i 1755 havde sit centrum i Lissabon, hvor 30.000 mennesker omkom. Så slemt var det slet ikke i Danmark, men af de ovenfornævnte indberetninger fra 1761 ses, at ikke blot i Himmerland men også på Djursland og Salling fik denne naturkatastrofe indflydelse på vandmængden i bække og åer.

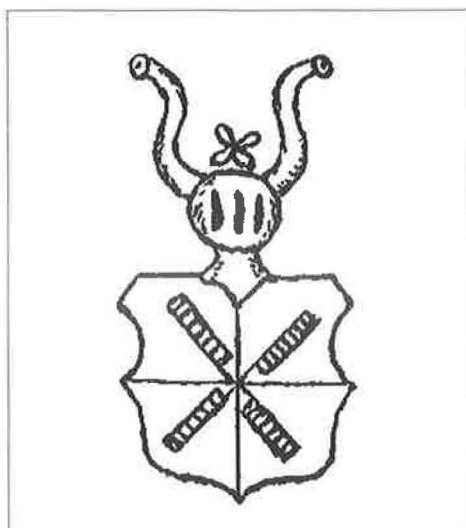
Hvad gjorde nu ejerne af de ødelagte vandmøller?

Ejeren af Øxenvads Vandmølle ved Lindenburg var dobbelt uheldig. Møllen var flere gange slået itu ved tøbrud og var nu øde for vand. Han søgte derfor kongen om at måtte nedlægge den helt ubrugelige mølle og opføre en ny et andet sted. Han fik bevillingen, men fik aldrig møllen bygget. Han havde udover Øxenvad også Brøndum mølle, der var en stor mølle med fornødent vand.

Ejeren af Tuustrup Mølle søgte kongen om tilladelse til at nedlægge Tuustrup Vandmølle og bygge en vindmølle i stedet. Han fik bevillingen, men møllen blev aldrig bygget - sandsynligvis på grund af dårlig økonomi, i hvert fald blev Tuustrup i 1775 opkøbt af Lindenburg. I 1802 eksisterede Tuustrup Mølle stadig kun som vandmølle.

Ejeren af Voergård ved Bælum havde tre vandmøller. Den store Terndrup Mølle var uskadt, men både Nørgårds mølle og Riismølle⁵ (to mindre vandmøller) var skadede. Han søgte og fik den 6. juni 1761 bevilling til at nedlægge de to små vandmøller og i stedet opføre en hollandsk vindmølle i tilknytning til Nørgård i Bælum.

Harbo Meulen-gracht, der lod den første hollandske mølle i Bælum opføre, var af hollandsk afstamning og bar i sit våben fire møllevinger.

Denne Nørgårds vejmølle har været ret speciel. Dels var den stor. 17 1/2 alen i diameter. Det er ca. 11,5 meter, og altså næsten 5 m større i diameter end den allerede eksisterende Refsnæs mølle. Og så var den i øvrigt 16-kantet! Hvilken møllebygger, der har bygget den, ved jeg ikke, men bygherren var altså Voergårds ejer, der dengang var krigsråd Harbo Meulengracht. Meulengracht var af hollandsk afstamning. Navnet betyder i øvrigt »mølle-kanal«, og familien bar i sit våben fire møllevinger. Det er altså nok ikke helt galt at antage, at der har været en ikke ringe inspiration fra det hollandske.

Meget tyder altså på, at det bl.a. var en naturkatastrofe, der satte gang i byggeriet af hollændere i Hellum-Hindsted herred, men jordskælvet kan nok ikke alene forklare, hvorfor der generelt er problemer med vandmøllernes kapacitet i 1700-tallets slutning.

Sidste halvdel af 1700-tallet var en tid, hvor mange nye landbrugsmetoder blev introduceret, herunder bl.a. grøftegravning og anden afvanding af vandlidende jorde. Det har helt sikkert forrykket vandbalancen i al almindelighed, og må have haft betydning for nogle møller. T. Kjærsgaard skriver herom: »I Danmark spillede vandkraft en vigtig rolle i energiforsyningen. Et meget stort antal af landets kornmøller blev derfor drevet med vandkraft.....Et vigtigt led i 1700-tallets grønne revolution var en sænkning af grundvandstanden. Dette skabte en yderst ubehagelig konflikt mellem to af samfundets højest prioriterede behov, nemlig behovet for energi og behovet for en stabil, helst stigende landbrugsproduktion. For at udnytte vandkraften måtte man i Danmark, der ikke har mange vandløb med stort fald, ofte opstemme vandet. For at sænke grundvandstanden og hindre forsumpning måtte man gå den modsatte vej og fjerne flest muligt af de opstemninger, som bremsede vandets frie løb«. Ifølge Steen B. Bøcher var problemet ikke så stort ved små vandløb med stærkt fald (som f.eks. langs nordsiden af Mariager Fjord), hvorimod møllerne ved de større åer, hvor man ofte brugte opstemning til møllesø, fik stor betydning for afstrømningsforholdene.

Slutningen af 1700-tallet var også en tid, hvor grynværker blev almindelige i møllerne. Disse værker var det nemmere at få bevilling til end nye melmøller. Skulle et grynværk lægges ind i en eksisterende vandmølle, ja, så skulle der dels være plads til en kværn mere, dels skulle gangtøjet udvides. Det var ikke i alle tilfælde muligt, og måske var der heller ikke vand nok til både mel- og grynmaling. Altså måtte løsningen blive en vindmølle.

De nævnte forholds indvirkning på antallet af vindmøller afspejles

Nibe Mølle, bygget 1772 og nedbrændt sept. 1947

i de bevillingskrivelser, der i årene 1770 til 1802 udstedes til opførelse af vindmøller. 47% af alle bevillinger gives til vindmøller, der skulle erstatte eller supplere en vandmølle, 13% skulle erstatte hestemøller eller gamle vindmøller. Kun 30% er tilsyneladende helt nye møller, heriblandt mange grynmøller.

De ældste »hollændere« i Himmerland

Efter ovenfor nævnte Refsnæs og Nørgård vindmøller, om hvis byggemåde vi ikke ved ret meget, er den næste hollandske mølle, der bygges i Himmerland, Nibe mølle.

Her er forhistorien den, at borgerne i byen, der var i god fremdrift og havde fået købstadsprivilegium i 1727, var nødt til at køre på landet til tre små vandmøller, for at få malet deres brødkorn. Her skulle de så betale told i naturalier. Da de fleste byboere kun havde beskedent avl, var de ikke særlig ivrige efter at skulle betale i naturalier, men ville hellere betale i penge. Derfor tog konsumptionsforpagter

Erik Hviid initiativ til at oprette en mølle i Nibe. Han søgte og fik i 1771 tilladelse til at opføre en hestemølle. Hestemøllen kom i gang, men kunne slet ikke leve op til behovet. En gruppe bestående af 14 borgere i byen overtalte så Erik Hviid til at opgive sin hestemølle og søge bevilling til en vindmølle i stedet, mod at de erstattede ham tabet på hestemøllen. Nibonitterne vidste godt, at naboskabet til de tre små vandmøller kunne give problemer, så i ansøgningen tilbød de selv, at holde vandmøllerne skadesløse ved at påtage sig halvdelen af disse møllers skatter. På den baggrund fik de d. 12. december 1772 tilladelse til at opføre vindmøllen, som blev en hollænder med jord-omgang, stråtag og bådformet hat.

Sidst i 1780'erne og først i 1790'erne fik Aalborg sine første »hollændere«, uden at det dog fremgår af nogen bevilling.

På Videnskabernes Selskabs opmålingskort over Aalborg og omegn fra 1786 ses, at den hollandske mølle på Sohngaardsholm er bygget og benyttet som triangulationspunkt. Samme anvendelse blev gjort af Aalborg Vejmølle, en stubmølle på bakken udenfor Aalborg Vesterport, der var bygget i medfør af en bevilling af 22. august 1757, der dog kun gav ret til grynmalning. I februar 1792 kunne man læse i Jydske Efterretninger (der trods navnet var en Aalborg avis), at Aalborg Vejmølle er en mølle efter »hollandsk måde... nylig... tildels af nye omgiort«. Dette må antages at betyde, at den ifølge brandtaksationen 1791 stadig helt bræddeklædte mølle er ombygget fra stub- til hollandsk mølle. Da ejeren, bager Hans Haagen solgte møllen til ejerne af de tre gamle Aalborg vandmøller, Gammel-, Ny- og Kiærs Vandmøller, søgte disse og fik i 1800 en fælles bevilling til at opføre en ny hollandsk mølle, der også måtte male mel - dog kun i de perioder, hvor deres vandmøller formedelst tørke ikke kunne male. Den nye mølle var tækket med brædder forneden og ellers med strå og havde fire kværne, heraf to til gryn.

Den næste himmerlandske mølle er måske nok så spændende - ikke mindst fordi der findes et meget rigt arkivalisk materiale om den. Det drejer sig om Tiendegårds Møllen, der ved møllens opførelse omkring 1793 hørte under Guddumlund, men som fra 1798 blev overtaget af Lindenberg.

I 1777 havde Friederich Buchwaldt arvet Guddumlund. Han fik hurtigt tilnavnet Bondevennen Buchwaldt, bl.a. fordi han - længe før det skete i resten af landet - udskiftede bøndernes jord og gjorde dem tiendefrie. Tiendefrie blev de, ved at han inden udskiftningen af jorden tog en tiendedel fra. Han oprettede så i 1778 Tiendegården, der

blev drevet på godsejerens regning og svarede tiendeskatten for hele godset.

Buchwaldt var også indbegrebet af merkantilistisk tidsånd. Hvorfor købe i udlandet, hvad man kunne producere herhjemme? Han indrettede derfor et helt fabriksanlæg i Guddumholm med garveri, teglværk, linnedfabrikation o.s.v. Alt drevet ved hjælp af vandmøller. Han påbegyndte også kanaliseringen af Lindenborg Å fra Guddumholm til Limfjorden. Det gav mange stridigheder med de omliggende møller, der enten mistede vand eller fik så meget bagvand, at de ikke kunne arbejde. I øvrigt lå hans egen Sejlflod Mølle i den grad i vejen for projektet. Han søgte derfor kongen om lov til at nedlægge Sejlflod Mølle og i stedet bygge en hollandsk vindmølle 250 skridt fra Tiendegården og en mindre vandmølle 1/2 mil fra Sejlflod Vandmølle. Ansøgningen sendte han første gang i 1785, men p.g.a. protester fra bl.a. mølleren i Klarup gik der 6 år, før han endelig den 4. maj 1791 fik tilladelsen. Vandmøllen blev ikke bygget de første mange år, mens vindmøllen opførtes umiddelbart efter. Der betales skat af vindmøllen første gang i januar 1794, på hvilket tidspunkt den derfor må have været sat i drift.

Det gik ikke så godt for Buchwaldts industrieventyr, og i 1798 solgtes hele herligheden - fabrikken og godset, Tiendegård med vejr-mølle inklusive - til grev Heinrich Carl Schimmelmänn på Lindenborg.

Lindenborgs arkiv er et helt specielt godsarkiv - ordnet med tysk grundighed. Schimmelmänn var af pommersk afstamning, men boede på Ahrensborg nordøst for Hamborg (Holsten). I godsarkivet ligger år for år detaljerede regnskaber for møllen. Dels protokoller, der dag for dag viser, hvor meget mel og hvor meget gryn, der er malet og for hvem, dels i form af regnskaber på møllens vedligeholdelse. Måned for måned er noteret hvor mange pund talg, der er købt til at smøre med, hvor meget tran og hvor mange bildejern smeden har forstået.

Hvert år er der lavet syn på møllen, hvor alt løst inventar er gjort op, og der er tilføjet lister over tilvækst - d.v.s. nyanskaffelser af sådan noget som toldkopper, sejl, knager og stager o.s.v. Ligeledes er der lavet lister over, hvad der i årets løb er kasseret.

Det fremgår også, at reparationsarbejder først i 1800-årene er udført af møllebygger Jørgen Jørgensen, som senere blev en kendt møllebygger i København⁷. Han var ikke alene om sin virksomhed, men havde 2 faste mand i sit brød samt et par løse folk.

Hvem, der havde bygget møllen, fremgår ikke af hverken Gud-

dumlunds eller Lindenburgs arkiver. Jørgen Jørgensen har det ikke været, for han var blot 13 år, da møllen blev bygget. Det er mere sandsynligt, at Buchwaldt har hentet assistance til projektet i Holsten. Buchwaldt var en meget nær ven af den holstensk fødte forvalter Grabhorn på Lindenberg, som han i sine breve tilskriver »min kæreste lille Grabhorn« (Grabhörnchen). Grabhorn var ofte Buchwaldt behjælpelig med at skaffe folk med indsigt i den tids moderne teknologi fra Holsten til Buchwaldts industriforetagender i Guddumholm. I november 1770 skriver Buchwaldt således fra København til vennen om at skaffe sig to dygtige holstenske arbejdskarle, der sammen med 5 a 6 danske folk skulle stå for grøftegravningen på gården. I samme brev skriver han afslutningsvis »Om modellen til min mølle er her, har jeg endnu ikke haft tid til at spørge efter.« Grabhorn har altså tilsyneladende formidlet en model til en mølle til Buchwaldt. Om der er tale om vindmøllen er nok tvivlsomt det tidlige tidspunkt taget i betragtning. Mere sandsynligt er, at der er tale om en vandmølle til fabriksanlægget. Det interessante er dog, at det for Buchwaldt var naturligt at søge teknologisk bistand i Holsten.

En synsforretning fortæller os om indretningen af den første Tiendegårdsmølle, der var 16 1/2 alen i diameter, og altså næsten ligeså stor som Nørgårds 16-kantede mølle. Det var en hollænder med jordomgang, kampestenssat kælder og stråtag.

På første loft fandtes en rugkværn i søndre side, en bygværn i nordre side, en maltkværn i vestre side og endelig en pillekværn (til afskalning af gryn) i østre side. I forbindelse med denne var en »hveirekiste« (grynblæser).

På andet loft fandtes drevene til kværnene og stjernehjulet.

På tredje loft var »hidsetouget og hidseværket« (hejsetov og hejseværk). Betegnelsen lorisloft bruges aldrig i Himmerland, men det er det, der er tale om.⁸

På fjerde loft fandtes krondrev, kronhjulet (som hattehjulet kaldes i synet), akselen og persen.

I kælderen var sigteværket med nyt flor, en hveirekiste og en soldkiste med flere tilhørende sold.

Der er også en liste over det løse mølle-inventar, som mølleren havde til rådighed. Det drejer sig om: 11 bildejern, 2 bosjern, 1 kølle, en lille og en lidt større mukkert, 1 tang, 1 sætjern, 3 skruenøgler, 1 skarøkse, 3 toldkasser - de to med lås og nøgler, en fustage, 2 solde, 8 halmløb, 1 jernspand til pillekværnen, 2 håndspager og 3 øjetræer samt 2 stropper (redskaber til at vende møllestene med), 1

lang grynkasse, 1 hejsestang, 1 talje med blokke samt de nødvendige møllesejl.

Listen giver et indtryk af den rigdom af detaljer, der findes i denne kilde, og giver os et billede af, hvad der dengang hørte sig til i en moderne mølle.

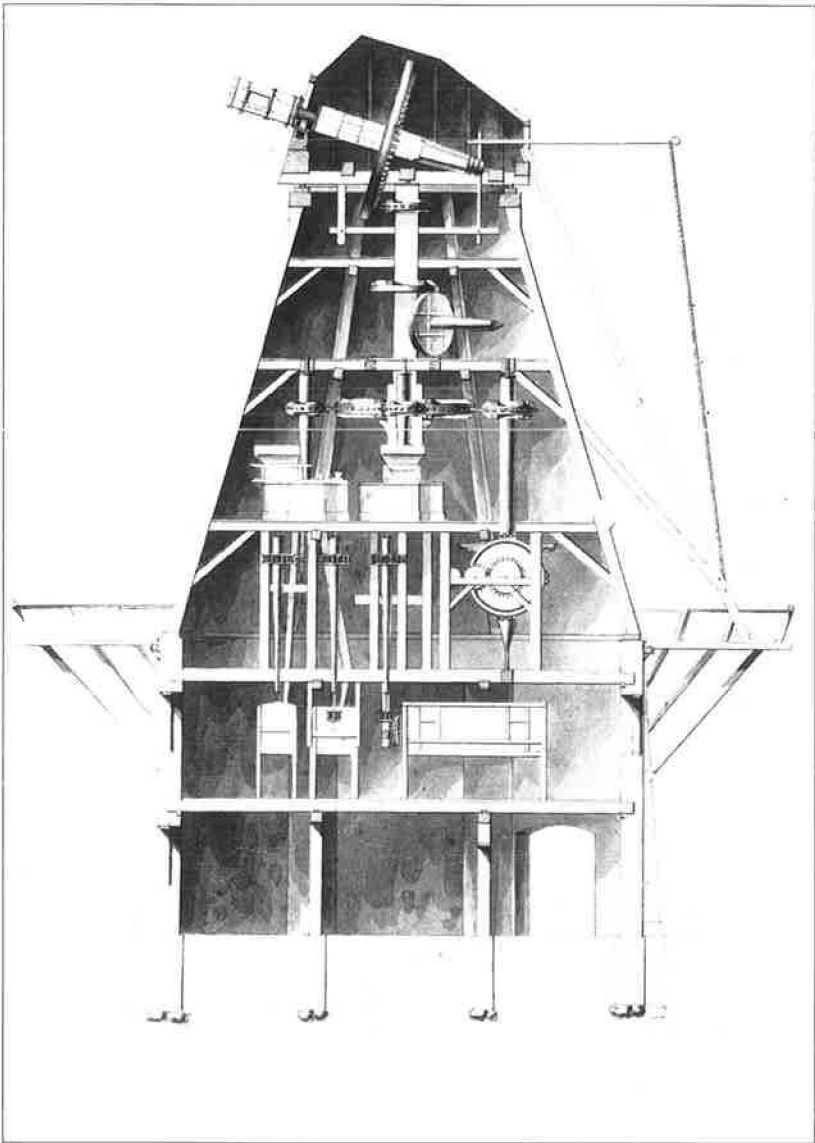
I 1830 trængte Tiendegårdsmøllen til en gennemgribende restaurering, og man valgte da at flytte den et lille stykke fra den oprindelige plads. Møllen skulle opføres nøjagtig som før, og den skulle nedtages således, at så mange materialer som muligt kunne genbruges.

Nedtagning og genopbygning blev overladt møllebygger Anders Hjorth⁹ fra Nebstrup i Vindblæs sogn på sydsiden af Mariager Fjord - lige over for Hadsund, som dengang kun var et færgested. Hjorth døde inden arbejdet var færdigt. Han havde imidlertid påtaget sig arbejdet i forening med møllebygger Anders Jensen Kastberg fra Norrup (også i Vindblæs sogn), og det blev da Kastberg, der sidst på sommeren 1830 kunne aflevere den genopførte mølle.

Mindre end et år efter, den 16. juni 1831, skete katastrofen. Et voldsomt tordenvejr trak over Nordjylland. Kvart over 12 slog et lyn ned i Børglum Kloster, dræbte en stork på taget og forrettede stor skade på bygningen. Mellem kl. 3 og 4 var uvejret nået til Guddum, og et lyn slog ned i Tiendegårdsmøllen, der brændte ned til grunden (Jydsk Efterretninger 18.6.1831). Tilbage var kun 65 lispund jern, der solgtes til den lokale smed.

Schimmelmänn overvejede nu i forbindelse med genopførelsen at dele kværnene på to vindmøller, der skulle stå med fra 50 til 100 alens afstand. Det opgives, fordi det bliver for dyrt. Han tog tilbud på en ny mølle fra to møllebyggere - en københavner og en holstener. Det var ikke så underligt, at det var her, han søgte sin møllebygger. Schimmelmänn opholdt sig stort set aldrig på Lindenberg. Han boede på Ahrensborg i Holsten eller i sin bolig i København - det Schimmelmännnske palæ i Bredgade. Det var altså disse to steder, greven havde sine kontakter.

Københavneren er Jørgen Jørgensen fra Christianshavn. Han havde, som nævnt, mange år tidligere lavet nogle ombygninger af Tiendegårdsmøllens værk. Jørgen Jørgensen var også selv møller og havde omkring 1808 ejet St. Kongens Mølle på Vestervold. I 1812 erhvervede han en pumpemølle på Utterslev Mose, som han nedtog, genopførte og drev som kornmølle på Jagtvejen. Han byggede hollandske møller over det meste af Sjælland, og gjorde sig ikke mindst gældende som maskinbygger.

Ukendt mølle tegnet af Jørgen Jørgensen, Christianshavn, ca. 1835.

Der eksisterer desværre ingen tegninger af den mølle, Jørgen Jørgensen gav tilbud på til Schimmelmänn. Der er til gengæld en detaljeret beskrivelse i selve tilbuddet:

Møllen skulle beklædes med overlagte brædder op i ca. 3 m's højde, herover sammenpløjede brædder med egedækspån. På 8-kantens hjørner skulle sømmes sejldug på brædderne og under spånerne for at tætnes. Under vinduerne skulle laves blyinddækninger. Indvendig skulle lofterne lægges af høvlede og sammenpløjede brædder. Fyrretræet til højben m.m. skulle være Kalmer-tømmer og den stående aksel af pommersk fyr (iflg. møllebygger John Jensen, Hønsinge, et karakteristika for møller i Københavns-området, bl.a. Fuglevads Mølle, men sjældent set i Jylland).

Til de fem kværne foreslog han 4 rhinske sten til de to sigtekværne, to skånske til en grovkværn og to skallesten, som ikke blev nærmere specificeret, men som givetvis har været engelske sandsten. Skallekværnene skulle forsynes med sorteresold og blæsekasse. Til sigter skulle han bruge 24 al. sigteflor og 28 kvadratalen messing twist. Med den mængde kan der næsten kun være tale om tromlesigter.

Jørgen Jørgensen mente, at hvis arbejdet kunne påbegyndes allerede mens dagene var lange (han skrev i maj), så skulle han bruge 10 a 12 uger til det arbejde, der kunne foregå hos ham i hans værksted. Tilbud på selve rejsningen gives separat. Søtransporten og murerarbejdet må så ske på bygherrens regning. Det ville blive dyrt, men til gengæld lovede Jørgensen, at Schimmelmänn ville få en »fuldkommen god og komplet mølle, som i tømmer og indretning kunne svare til en af Københavns hollandske møller«. Skulle greven finde prisen vel høj, kunne der måske bruges billigere materialer.

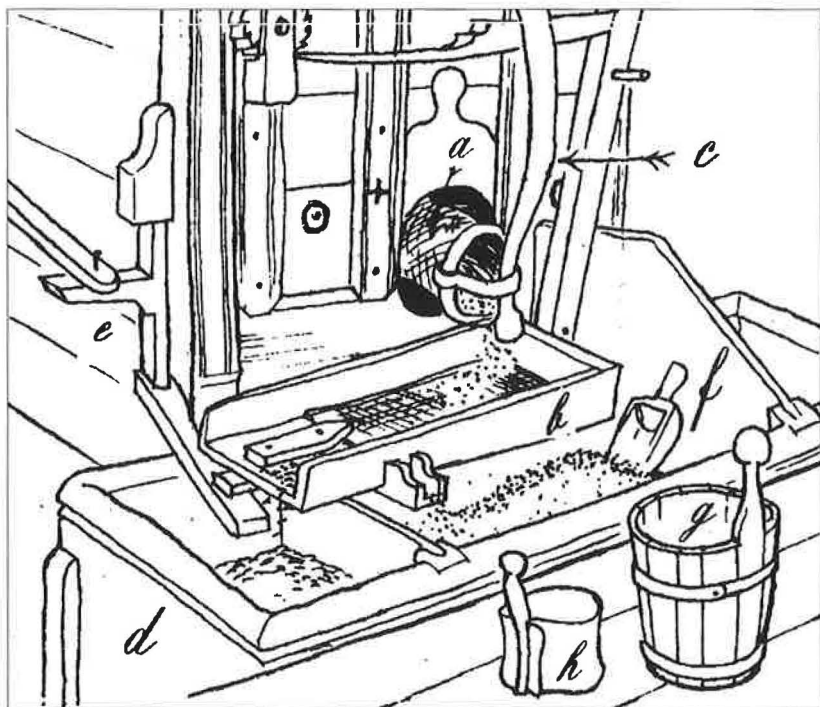
Det blev nu ikke det tilbud Schimmelmänn tog imod. Schimmelmänn boede som nævnt på Ahrensborg. Tæt ved slottet ligger landsbyen Papendorf, og her boede bygmester og møllebygger Reimers, som lavede en del arbejde på Ahrensborg. Også han gav tilbud på møllen. Her var tale om en helt anden type mølle, som mere lignede, hvad man siden kom til at se på egnen (se ill. side 26).

I forhold til tegningen, der blev til i den periode, hvor Schimmelmänn overvejede at bygge to møller, så blev møllen rent faktisk både højere og bredere.

Den var bygget af ege- og fyrretømmer, fornedet beklædt med fjæl både indvendig og udvendig. Ellers var den tækket med strå på lægter, fastgjort med garn. Synsmændene ved afleveringsforretningen

mente, at den var forsvarlig afbundet, men kritiserede skråstiverne imellem benene på det øverste loft. De mente, der burde have været korsbånd som på loftet under.

Nederste gulv var af mursten stillet på højkant. I møllen var der 8 vinduer med glas og 2 døre med hængsler, krog på den ene og lås med nøgle på den anden. Den udvendige beklædning forneden var tjæret, alt øvrigt udvendigt træ malet med oliefarve.

Beutlingen var forgængereren for tromlesigten. Her i en tjekkisk udgave fra frilandsmuseet i Roznov. a) den nederste ende af sigteposen. Posen er ført skråt op gennem sigtekisten og den øverste ende monteret på kværnens meltud. b) et lille groft sold. c) en bøjle, der står i forbindelse med værket og ryster posen (den modsatte ende af posen ligger i en y-formet gren, der rystes på samme måde.).

Tegning: Jiri Langer, Roznov

Med hensyn til værket var den stående aksel, som normalt på disse kanter, af eg. I bunden af møllen stod en sigte. Reimers, der naturligvis skriver al sin korrespondance på tysk, kalder den »Beuteling«, mens de danske synsmænd kalder den en »sigtekiste«. Der er tale om det, der med et fordansket tysk udtryk kaldes en beutling - altså en kasse, hvorigennem er trukket en skrånstillet pose - eller rettere et rør af sigteflor, der i den ene ende er fastgjort til meltuden på kværnen, mens den anden ende er ført ud gennem kassen. Posen rystes v.h.a. en anordning koblet på kværnen, hvorved melet sigtes ned i bunden af kassen, mens de grove dele ryger ud af rørets åbne ende. Synsmændene mente, at sigten som sådan var i orden, men at de ikke skønnede, at det var rimeligt at have en sigtekiste i en vindmølle. Her hørte der sig efter deres mening en tromlesigte til. Pillekværnen støttedes af 4 pæle, som synsmændene fandt for »klejne«.

På loftet over kælderens var en melkværn med rhinske sten, en melkværn med skånske sten, en brækkværn med rhinske sten og to pilleværne.

På næste loft lå stjernehjulet og de 5 drev, alt i forsvarlig stand med stager og knager, drevskiver m.m. og forsvarlig bebundet med bolte og jern.

På fjerde loft var krondrevet og persen, og i hatten, som synsmændene altså omtaler som et selvstændigt loft, var hattehjulet, der var forsvarlig i alle måder, mens krøbebjælken ikke var forsvarlig afbunden i de ydre ender. De mente ikke, at den i det lange løb ville kunne modstå drejningen, og foreslog en afhjælpning v.h.a. skrånstivere, hvilket skete umiddelbart efter.

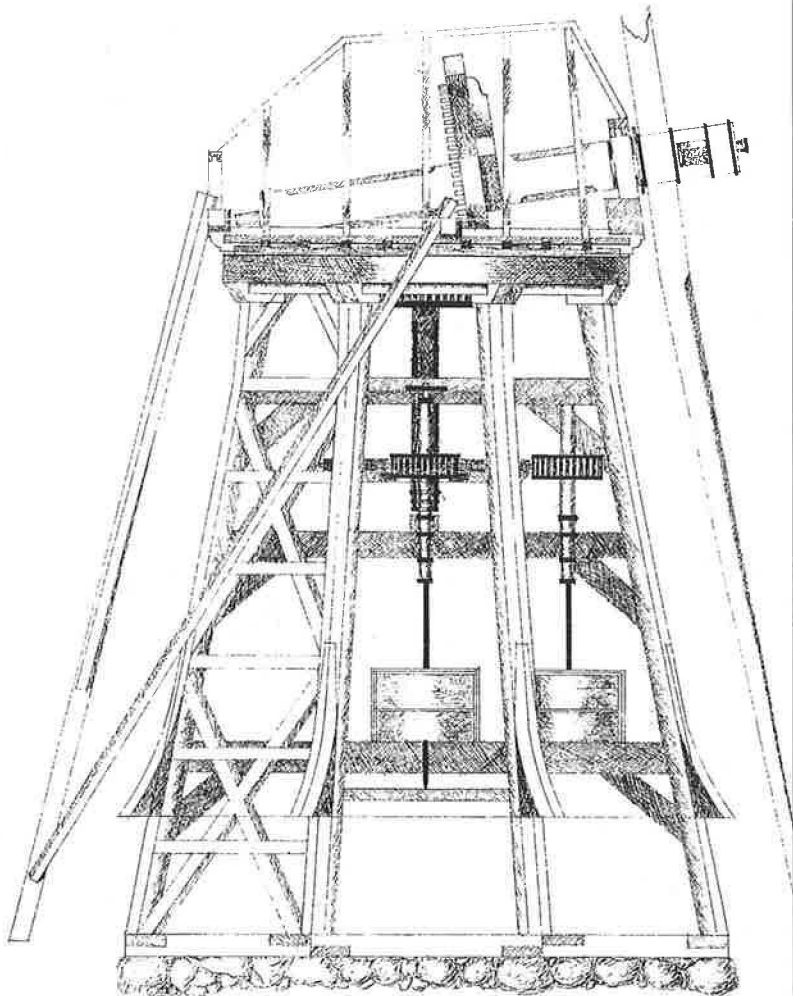
Akselen, der lå i en sølesten af sort marmor, gik i malmbøsning forneden, og var ligesom lodderi (hejseværk) og vinger i orden. Sejlene derimod fandt synsmændene noget klejne, men brugelige.

Problemet med sigten blev afhjulpet ved, at man efter et årstid bad møllebygger M. Christensen på Eskær i Salling bygge en »trommelkiste og hveirekiste«. Det krævede et større indgreb. For at få plads måtte man flytte letteværket til byg- og brækkværnen. Den gamle sigte blev stående. I 1843 var den stadig i brug og fik 2 nye sigteposer.

Det kan godt være, at Schimmelmänn kom til at fortryde sit valg af møllebygger. Inden et år var en vinge faldet ned. Synsmændene fastslog, at dér, hvor vingearmens to dele var samlet, var den for dybt indskåret og målte kun 8 tommer, hvilket de mente var alt for lidt til så store vinger.

Efter kun 9 år var akselen ødelagt. Det kunne fastslås, at egetræet,

prot. Ahrensburg, den 7de Decbr. 1831.
Reimers

Tiendegårdsmøllen tegnet af bygmester Reimers, Ahrensburg den 7. december 1831.

den var lavet af, var af usædvanlig ukompakt natur og derfor nu helt gennemtrukket af smørelse, der havde ødelagt træet, så det kunne pilles i stykker med fingrene. Det var et Guds under, at vingehoved med vinger ikke var faldet ned.

Problemet blev løst, og herefter ser det ud til, at møllen havde overlevet sine børnesygdomme. Forpagteren lavede dog visse forbedringer. F.eks. fik han lagt en jernring på hattens omgang (som også kaldes toplementet) og jernsko på den modsvarende del.

I årene fra den første Tiendegårdsmøllens opførelse og til 1802 kom der i Himmerland endnu to hollændere til, nemlig Vår Vejrmølle i Farstrup (det nordvestlige Himmerland) og den omtalte vindmølle, som de tre Aalborg vandmøller (Ny-, Gammel og Kiærs Vandmøller) fik bevilling til at opføre i fællesskab som afløser for den gamle ombyggede Aalborg stubmølle.

Ser vi på et kort over givne bevillinger til at bygge vindmøller i årene fra 1803 og til 1830 (kort 6, side 28), så sker der stadig intet i Sydhimmerland. I nord får Ridemannsmøllen ved Aalborg bevilling til en lille hollænder som hjælpemølle til vandmøllen. Vindmøllen blev taget i brug i november 1809. I 1827 får kammerråd Svanholm lov til at erstatte Sebberkloster vandmølle med en vindmølle og den 13. maj 1830 gives Peder Chr. Nielsen i Hjedsbæk Mølle tilladelse til at opføre en vindmølle med melkværn højst 30 favne fra den bestående vandmølle, mod at han skal udtage melkværnen af vandmøllen, så vandkraften fremover kun udnyttes til grubeværket. Egholm Vejrmølle blev iflg. Bygningsafgiftsprotokollen bygget for Christen Sørensen i 1815, men det har dog ikke været muligt at finde bevillingen hertil.

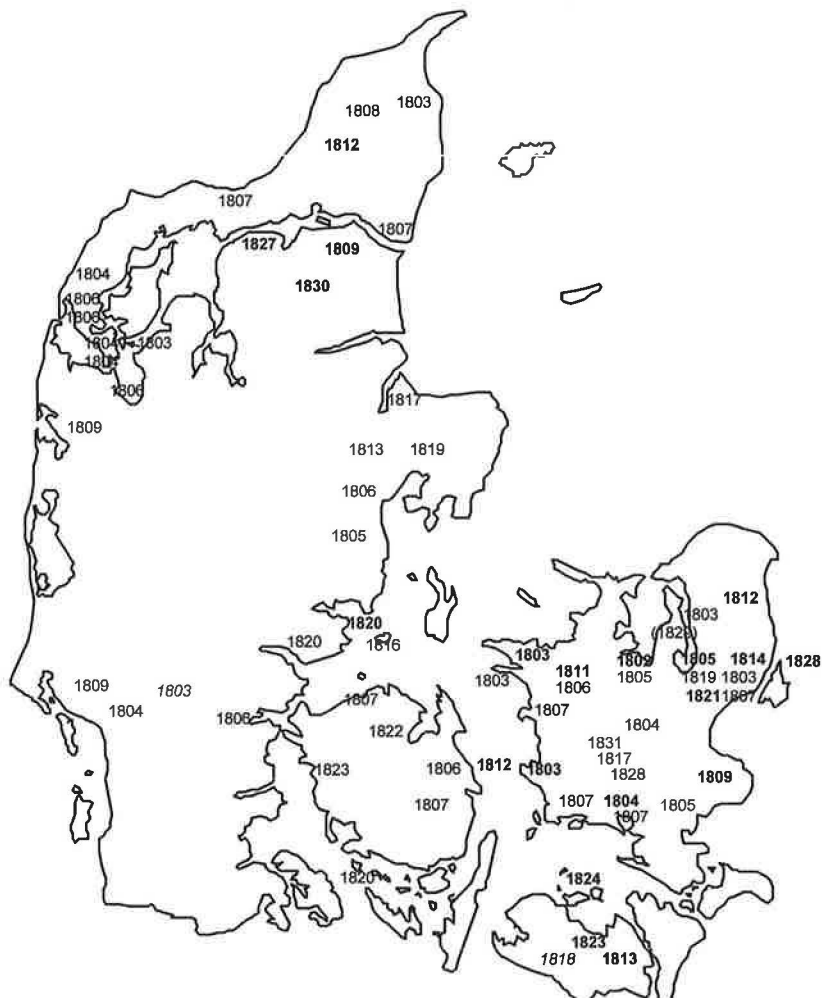
Det var, som det ses, stadig i den nordlige del af Himmerland, der byggedes vindmøller. Først i 1832 kom den første hollænder i Sydhimmerland, nemlig Korup Vindmølle.

Sydhimmerlands hollandske møller

I elleve år kæmpede først krigsråd Theil og siden forvalter Erhardt Chr. Frost for at få tilladelse til at bygge en hollandsk vindmølle ved Korup Vandmølle. Bevillingen blev givet den 27. januar 1831, og møllen stod færdig, så den første sæk rug kunne hældes i kværnen den 3. oktober 1832.

Korup Vindmølle opførtes som hjælpemølle til den gamle vandmølle, kendt siden 1501. Den blev bygget af en lokal møllebygger,

Bevillinger til opførelse af vejmøller givet ved Kgl. resolutioner 1803 - 1830

Kilde: RA, Rentskammeret 11.62-11.90, Ekstrakter af Kongelige Resolutioner 1800 - 1830

Årstal skrevet med
vejmøller
Årstal skrevet med
Årstal skrevet med

fede typer
kursive typer
normale typer

angiver vejmøller, der med sikkerhed vides at være hollandske
angiver vejmøller, der med sikkerhed vides at være stub-møller
angiver vejmøller, hvor typen ikke er angivet

nemlig Anders Jensen Kastberg, Norup i Vindblæs sogn, der også havde stået for genopførelsen af den første Tiendegårdsmølle i 1830.

Vindmøllen var 13 alen i diameter (8,7 m), havde kælder af kampesten, 2 etager foruden hatten (kværn- og stjernehjulsløft) og var tækket med stråtag. Til forskel fra den ældste Tiendegårdsmølle har den altså intet hejseloft (lorisloft). Den blev forsynet med en melkværn med 9 kvarters sten og en pillekværn med 10 kvarters sten og fik et vingefang på 30 alen (20 m). Møllen var som nævnt blot en hjælpemølle. Mølleren i Korup rådede i forvejen over to vandhjul med dobbelt gangtøj og dertil hørende maskineri til både mel og gryn, men møllens vandtilførsel havde i mange år været svigtende, så ejeren havde derfor store forventninger til vindmøllen, der da også blev en særdeles velbygget mølle. I alle syn og takseringer af møllen gennem tiderne berømmes den for sin soliditet. I 1900 var Korup Mølle under afvikling og vindmøllen blev da solgt og flyttet til Sdr. Kongerslev, hvor den stod en menneskealder. På den nye plads var den dog blevet tækket med spån og værket udvidet og moderniseret.

Det havde været svært nok for Frost at bevise, at der var mølletrang i Hindsted Herred, og der er da heller ikke andre, der søgte bevilling i 1830-erne.

I året 1840 byggedes hele tre hollændere. Den tidligere kromand i Als, Rasmus Bornholm, byggede sin Strandmølle, mellem Helberskov og Als, hvortil han dog kun fik privilegium til grynmaling. Møllen, der som Korup Mølle var bygget med kampestensatt kælder og stråtag, var en anelse mindre end denne. Møllen brændte allerede i april 1843. Efter udbetaling af skadeserstatning genopførtes Strandmøllen af møllebygger Lars Brams fra Oue, vest for Hadsund.

Den genopførte mølle stod færdig i december samme år. Den var nu lidt større og havde fået tag af fjæl med tagpap («vandfast Papiir»)¹⁰. Efter ibrugtagning blev Rasmus Bornholm anklaget og dømt for ved uforsigtig omgang med ild, selv at være skyld i møllens brand. Han forklarede i retten, at han den 29. april havde været oppe i hatten, for at se om persen (bremsen) lå rigtig. På vej ned af trappen til stjernehjulsløftet trådte han forkert, og p.g.a. forskrækkelse fløj piben ham af munden. Han havde gået med en kridtpibe uden låg (det manglende låg var årsag til megen diskussion i retten). Piben havde ramt drevet til pillekværnen, hvorved den brændende tobak var fløjet ud af piben, havde antændt noget spindelvæv mellem fyldtømmeret i væggen og herfra havde ilden hurtigt bredt sig til stråtaget. Møllen

havde ikke stået til at redde, selv om Rasmus Bornholm i retten fremviste sine afsvedne frakkeskøder, som han havde forsøgt at slukke branden med. På grund af retssagen med dens bilag er den første Standmølle ret godt beskrevet. Endnu mere vides om den nye mølle, idet Rasmus Bornholm blev uenig med møllebygger Lars Brams om betalingen. Rasmus Bornholm var et hidsigt gemyt, om hvem sognepræsten Jermiin skrev til retten, at da ingen vidste noget godt at sige om mølleren, ville han afstå fra at give ham et skudsmål¹⁴. Sagen kom for retten, og som bilag ligger bl.a. kontrakten mellem de to og en synsforretning af den færdige mølle. Sådanne dokumenter er sjældne, når det drejer sig om møller opført af folk af bondestand og ikke af godsejere.

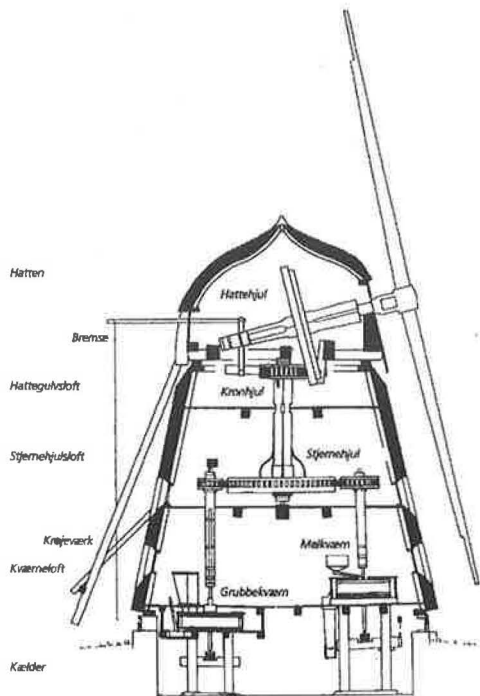
Samme år som den første Strandmølle - 1840 - byggedes en meget lille hollænder på Dalsgård i Vive sogn (ved fjorden). Det var en herregårdsmølle uden privilegium. Den var kun 4 alen i diameter og 5 alen høj (3,3 m) fra jord og til kransen. Vingefanget var 12 alen (8 m). Der var da også kun plads til én melkværn. Den var i øvrigt beklædt med fjæl. Møllen fik ikke nogen reel betydning, og blev nedlagt allerede i 1852.

Også i 1840 byggedes den hollandske vindmølle ved Haslevgårde. Den blev opført for mølleforpagter Christen Westphael, der var kommet til Haslevgårde Vandmølle i 1837 fra Dronningborg Mølle ved Randers. Sammen med ham kom broderen møllebygger Herman Westphael. Tilfældigvis var der folketælling, mens byggeriet af vindmøllen gik på, så det ses, at der udover Herman Westphael var tre møllebyggersvende i gang. (Folketællingen er foretaget d. 1. februar 1840, og møllen var færdig og blev takseret den 22. i samme måned).

Størrelsesmæssigt lignede Haslevgårdes vindmølle Korup møllen. Den var 13 alen i diameter og havde et vindfang på 32 alen. Heller ikke Haslevgårdes mølle havde hejse- eller lorisloft, men her holder ligheden så også op. Haslevgårdes mølle havde ikke stråtag, men var beklædt med fjæl og egespån. Kælderen var ikke af kampesten, men indrettet som et magasin muret op af brændte tegl, derover var kværnloftet med 4 kværne (2 pille, 1 bræk- og 1 melkværn), et stjernehjulsløft og endelig hatten.

To år efter bygges så Havnø Mølle, den eneste af disse gamle himmerlandske hollændere, der stadig står. Det blev en herregårdsmølle, som ejeren forgæves forsøgte at få privilegium til.

Igen er der tale om en hollænder med jordomgang, kampestenskælder, stråtag og to etager foruden kælder og hat. Men Havnø

Snit af Havnø Mølle

Mølle er den første i området, der med sikkerhed er bygget med løgformet hat. Den måde, hvorpå hatten er konstrueret, kunne indikere, at det har været en uvant opgave for den pågældende møllebygger, idet alle spærene er tildannet for tilsammen at danne spidsen. En nemmere og mere udbredt løsning er iflg. møllebygger John Jensen, Hønsinge, at tildanne spidsen af et stykke tømmer (»kongen«) og føre spærene op til denne. Sidstnævnte metode er absolut den mest elegante. Da der ydermere på Havnø Møllens hat er oplagt 35 cm rørtag, er det så som så med elegancen - kuplen er faktisk lidt klumpet og kan på afstand forveksles med en bådformet hat.

I sine mange breve til amtet gør godsejer Christen Juul Kjeldsen, Havnø, rede for sine bevæggrunde til møllens opførelse. Han agtede først og fremmest at bruge møllen til at male mel og gryn til familiens og folkeholdets fortæring og til foder for sine 250 fækreaturer. Da Havnø ligger ved Mariager Fjords bred kun en mil fra fjordens udløb i Kattegat og havde et udmærket udskibningssted med skibsbro, mente han at kunne få en god afsætning af formalede kornvarer, især gryn, til de mange nordmænd, som sejlede ind ad fjorden med tømmer til Mariager og Hobro og til de fiskere fra Skagen og havkysten, der sejlede med fisk.

Havnø Mølle blev opført på kanten af Lundebakken, der er en moræneø i de omgivende enge, der består af hævet havbund. Den kampestenssatte kælder havde oprindeligt lergulv, hvori var nedlagt noget tømmer, der sikkert har været basis for små »øer« af trægulv til frasætning af sække o.lign. Over kælderen findes kværnloftet, stjernehjulsoftet og (som det kaldes i taksationen) hattegulvsloftet. Højben, nogle bærende bjælker og fyldtømmer i møllekroppen er af importeret fyrretræ, mens alle vitale dele er af egetræ fældet i Kjeldsens egen skov, Vester Lounkær. Alle hjul og drev er helt af træ. Vingakselen lå oprindeligt i en sølesten, der endnu findes i møllen. På et tidspunkt er denne dog blevet skiftet ud med et leje af pokkenholt. Smedearbejdet må formodes at være lavet på Havnøs egen smedje, der ligger lige nord for møllen. Specielt for møllen er, at den aldrig har haft et hejseværk og så krøjeværkets konstruktion. Forreste krøjebjælke (krøjebjælkerne er de to stykker træ, der stikker ud gennem hatten som et par hattenåle) er i sammenligning med tilsvarende møller ret kort, og stiverne fra den er ikke tappet direkte i svansen (det lodrette stykke tømmer, der går fra hatten og ned til omgangen og hvormed hatten drejes), men ført ned til en tværbjælke, der sidder på svansen støttet af skråstivere. Man kunne måske tro, at »katten løb med målet«, så krøjebjælken blev for kort og stiverne derfor ikke kun-

Havnø Mølle tegnet 1898 af den daværende ejer godsejer og kunstmaler Sven Schou, Havnø.

Havnø Mølle ca. 1900. Bemærk Krøjeværkets konstruktion.

ne komme fri af møllekroppen uden tværbjælken. Mere sandsynligt er det dog nok, at den sparsommelige Kjeldsen¹² ikke selv havde egetræ til krøjebjælken, der var langt nok, og ikke ville bruge penge på at købe det, hvorfor man valgte den nævnte løsning. Herfor taler det faktum, at den oprindelige krøjebjælke (der blev udskiftet i 1995) i den ene ende ikke var fuldkantet. Bjælken var simpelthen lavet så lang, som den kunne blive uden at tabe styrke.

Værket er indrettet med pillekværn med engelsk sandsten og en brækkværn med rhinske sten. I taksationen før møllens ibrugtagning nævnes en sigte og en »sorter-trommel«. Den oprindelige sigte eksisterer ikke mere, men er rekonstrueret. Grynsorteren, der er håndtrukket, er velbevaret. På værket har man kunnet fremstille foder, byggryn og groft rugmel.

De næste ti år efter Havnø Mølles opførelse og frem til mølle-næringens frigivelse ved forordning af 14. april 1852 er der ingen nyopførelser af hollandske vindmøller i Mariager Fjord området. I den nordlige del af Himmerland fik Andreas Juul d. 18.9.1834 tilladelse til at bygge en vejrmølle ved Flamsted Vandmølle, hvis melkværn blev flyttet til vejrmøllen, mens et nyt grynværk blev installeret i vandmøllen. Den 7.5.1835 fik ejerne af de gamle Aalborg møller

(Gammel-, Ny- og Kiærs Vandmøller) lov til at opføre en hollandsk mølle til mel og gryn i Gistrup by. Møllen, der var ret stor, opførtes i 1836. I 1840 fik Tuustrup for anden gang bevilling til en vindmølle (se s. 15), og denne gang lykkedes det for Jens Chr. Hjorth at få møllen opført. Den blev taget i brug i 1846 og seks år efter indrettedes hvedebrødsbageri i tilknytning til. Den 21.6.1845 fik Hans Hansen Hollænder, Gammel Mølle i Aalborg, tilladelse til at opføre en vindmølle på ejendommen Skalborg mellem landevejene fra Aalborg til hhv. Nibe og Hobro. Møllen var udelukkende til gryn. I Aalborg var den hollandske mølle i Kattesundet blevet bygget efter kongelig bevilling af 1839, men den fik ikke den helt store betydning, idet ejeren, købmand og skibsreder Poul Pagh, allerede i 1854 opførte et dampmølleri ved siden af.¹³

Da var møllenæringen givet fri, og i resten af århundredet skød hollændere op som paddehatte i hele Himmerland. Bare i de 4 kirkesogne, der i dag udgør Hadsund Kommune, byggedes i sidste halvdel af 1800-årene 6 hollandske vindmøller (Øster Hurup, Als, Ved-dum, Skelund, Hadsund og Visborg) ud over de 5 vindmøller og 4 vandmøller, der eksisterede i forvejen.

Loven om møllenæring som bæmsko for nye hollandske møllers opførelse

Møllenæringen var siden middelalderens landskabslove omfattet af helt specielle lovmæssige forhold, der samlet først blev nedfældet i Christian V's Danske Lov, 1683. Af femte bogs kapitel elleve fremgår bl.a., at man ikke måtte oprette møller, der kunne skade andre møller, der svarede landgilde, og at skvatmøller (små møller, der ikke svarede landgilde) ikke måtte findes i en mils afstand af en landgildemølle. Selv om det ikke udtrykkeligt er formuleret sådan, blev loven i praksis anvendt således, at bevillinger til nye landgildemøller kun blev givet, hvis de lå mindst 1 mil fra en anden landgildemølle.

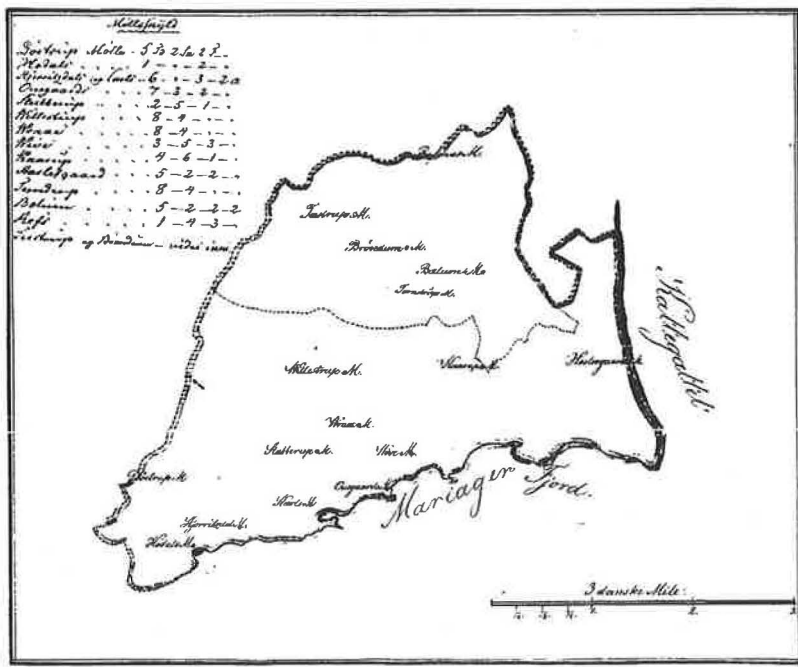
Ved forordningen om mølleværker af 3. juni 1825 løsnedes lidt op for nye bevillinger. Nu måtte der anlægges melmøller, hvis a) der var mere end en mil til nærmeste melmølle b) de mølleejere, hvis værker lå tættere end 1 mil, gav deres samtykke til den nye mølle c) der var mølletrang.

Ved undersøgelsen af om mølletrang var tilstede skulle tages hensyn til, om de eksisterende møller i området bekvemt, hurtigt og for-svarligt kunne forestå malingen for de møllesøgende. Man skulle

I årene 1995 til 2000 er Nordjyllands ældste bevarede vindmølle blevet restaureret både indvendig og udvendig. Genindvielsen af møllen vil ske i foråret 2001, og herefter vil Havnø Mølle igen ved særlige lejligheder male mel og gryn.

Prokurator Petersens kort over vandmøllerne i Hellum-Hindsted Herreder 1830.

lægge vægt på nabomøllernes beskaffenhed, møllevejen, egnens befolkning (om deres agerbrug var tiltagende eller det modsatte, og om folketallet var stigende eller det modsatte), beliggenhed i forhold til udskibningssted o.s.v.

Til at bedømme disse forhold skulle der nedsættes en kommission, der i henhold til forordningens pkt. 9 skulle bestå af to af amtets landvæsenskommissærer og herredsfogeden (eller birkedommeren) på det sted, hvor den ny mølle ønskedes opført. Herredsfogedens rolle var primært at være den, der havde lokalkendskab. Med de mange gamle vandmøller nord for Mariager Fjord (20 landgildevandmøller i det 13 kvadratmil store Hellum-Hindsted Herred) var der stort set ikke en plet på kortet, hvor der var mere end 1 mil til nærmeste mølle, og der var stor konkurrence de enkelte møller imellem. Skulle man gøre sig håb om et privilegium, skulle man altså kunne påvise mølletrang. I disse sager skulle nabomøllerne høres, og i Sydhimmerland gav det altid anledning til særdeles kraftige indvendinger.

Forud for opførelsen af den første hollandske vindmølle i Sydhimmerland gik bølgerne særlig højt. Allerede i 1820 indsendte den daværende ejer af Korup Vandmølle i Visborg sogn forgæves en ansøgning om tilladelse til opførelse af en hollandsk vindmølle. Efter indførelsen af den nye forordning af 1825 indsendtes på ny en ansøgning, og den 27. januar 1831 blev bevillingen givet efter lange og besværlige forhandlinger.

Nabomøllernes modstand mod en vindmølle i Korup var så stærk, at Rentekammeret nåede at modtage den første indsigelse mod projektet, allerede inden kammeret havde modtaget ansøgningen!

Årsagen til den meget stærke modvilje mod en vindmølle i området blev nok bedst formuleret af pastor Sigvard Hoff i Vive i en henvendelse til Rentekammeret, hvor han forsøgte at tale Vive-mølleren Niels Olesens sag, da denne ønskede nedslag i sin mølleskyld, fordi den nye vindmølle i Korup fratog ham det meste af Vive Møllens maling.

Pastor Hoff skrev: *»Få egne i Danmark ere så velsignede med møller, som denne. Således tælle vi blot indenfor en mils distance: På hin side fjorden: Aae Mølle, Tuse Mølle, Maren Vand- og Mariager Vindmølle. På denne side fjorden: Carls Mølle, Ouegaard's Mølle, Stubberup Mølle, Vraae Mølle, Villestrup Mølle og Kaarup Vand- og Vindmølle. Og måske næsten ligeså mange møller ligger forannævnte nær på en mils distance. Det synes derfor vanskeligt at fatte, hvorledes så mange møllere kunne leve og bestå i en egn, som formedelst jordens karighed ikke producerer mere end til eget forbrug og lader, som følge intet korn forædle til salg, så meget mere som de senere års sørgelige konjunkturer have forment de enkelte møllere, som dertil besad formue, at opkøbe byg og deraf male gryn til afsættelse i København eller udlandet«.* Hoff beklagede videre de små møller, som ikke har haft råd til at indlægge grynværker, og derfor mistede kunder til de større møller: *»Tilmed have tiderne også her så meget forvænnet ganen, at gryn ikke kunne smage end ikke den simpleste husmand og daglejer, når de ikke ere skallede eller pillede, og med slig raffinade kan Vive Mølle, som mangler de dertil udfordrede indretninger ikke give sig af«.*

Den mest ihærdige modstander af en hollandsk mølle i området var prokurator Jens Petersen på Ouegård, hvis mølle lå mere end 1 mil fra Korup og derfor rent faktisk ingen indsigelsesret havde.

Han gjorde alligevel opmærksom på, at Ouegård's mølle efter sin beliggenhed ved Mariager Fjord mod syd og omgivet af mange nærliggende, tildels store møller på den vestlige, nordlige og nordøstlige

side, altid havde haft sin vigtigste søgning og næring fra de øst for beliggende Visborg, Skelund og Als sogne, hvor der på omtrent det halve og mest befolkede areal af Hindsted Herred kun var 2 møller, nemlig Korup (som faktisk også havde søgning fra Hellum Herred) og Haslevgårde.

Mens Korups og Haslevgårdes mølleskyld tilsammen kun androg 10 tdr. 3 fkr., var der i herredets vestlige og mindre befolkede halvdel 9 møller med tilsammen 43 tdr. 2 skpr. 1 fkr. 2 alb. mølleskyld. Korup og Haslevgårde møller var matrikuleret efter deres utilstrækkelige vandmængde og ikke efter den søgning der, ifølge deres beliggenhed, måtte kunne ventes. Herredets øvrige møller var derimod matrikulerede efter den næring, der kunne forventes og ikke efter vandets mængde, som ved dem alle og iflg. Petersen især ved Ouegård's mølle var meget overflødig. Skulle alle møller matrikuleres efter søgning, mente Petersen, at der retfærdigvis skulle flyttes ca. 16 tdr. mølleskyld fra de 9 vestlige møller og til de 2 østlige.

Petersen påstår så, at efter at han har istandsat Ouegård's Mølle, *„kan ingen mølletrang for bemeldte 3 østlige sogne i herredet finde sted, og vejen derhen til møllen er ved de i de samme år foretagne betydelige forbedringer, nu meget gode. Det kan næppe antages at være noget almindeligt ønske af beboerne i bemeldte Als, Skelund og Visborg sogne, at en vejr-mølle blev anlagt ved Korup Mølle, thi da havde stemmen derom snarere ladet sig høre på den tid Ouegård's Mølle lå øde og vejene befandt sig i en meget slettere tilstand end nu, ligesom også et mere passende og belejligt sted for møllens opførelse rimelig vilde have været foreslået.*

Supplikanten, den unge endnu ikke tiltrådte møllejer, som entusiastisk spekulere på sin erhvervede ejendoms udvidelse og fordelagtiggørelse - hvilket han på en kortere og mindre bekostelig vej for en stor del vilde opnå ved at lade vandtilløbene og mølledammen, som er tilgroet og opfyldt med dynd, oprense - kan vel ønske anlægget, der sandsynligvis måtte blive ham meget fordelagtigt, skønt langt fra ikke i samme forhold, som det måtte præjudicere mig og de øvrige nabo møllers ejere, fordi han på anlægget måtte anvende betydelige bekostninger - og det er tillige troligt, at en og anden af de mænd, med hvem han som forvalter i nogle år ved Visborggårds gods står i forbindelse, kan have lagt sit ønske til, men jeg gentager, at ønsket næppe og ligeså lidet er almindeligt, som det ikke kan skønnes at være vel overlagt, da følgen af den projekterede vejr-møllens opførelse vilde være, at min og måske flere af nabo vandmøllerne måtte nedlægges, hvorved

egnen blev afhængig af Korup Mølle og med rette i så fald kunde have den mølletrang at befrygte som virkeliggjort, der nu blot er foregivet.....«.

Trods insinueringer om Frosts forbindelser til mænd med indflydelse, og selv om Petersen går så vidt som til på eget initiativ at lade tegne et kort over Hellum-Hindsted Herreders vandmøller med angivelse af deres mølleskyld, så fik forvalter Frost sin bevilling. Men så heldige var ikke alle ansøgere, og da slet ikke efter at Korup Vindmølle var blevet bygget.

Korup Mølle havde i lang tid lidt under et meget dårligt rygte, som den sandsynligvis havde pådraget sig p.g.a. en række hyppige ejerskifter. Da møller Andreas C. Holbech kom til i 1840, forsøgte han ihærdigt at få møllen gjort til en bedre forretning og få rettet op på dens ry. Derved kom Korup Mølle til at stå i vejen for mange andre, der ønskede at bygge vindmøller til melmaling, herunder Rasmus Bornholm på Strandmøllen, der aldrig fik tilladelse til andet end gryn fremstilling og Christen Juul Kjeldsen, der forgæves søgte privilegium til Havnø Mølle. Denne sidste kommissionsforretning skal refereres som eksempel på hvilke forhold, der blev taget i betragtning ved behandlingen af ansøgninger.

Eksempel på sag om mølletrang

Efter at Havnø Mølle var færdig opført i maj 1842, ansøgte Christen Kjeldsen den 4. juni 1842 det Kgl. Rentekammer om bevilling til at lade møllen male for »alle og enhver«. Han argumenterede med, at beboerne i området havde anmodet ham herom, fordi der fandtes mølletrang i området, og at han derfor havde bygget sin mølle større, end hvad var nødvendigt til hans eget brug.

Sogneforstanderskabet anbefalede ansøgningen, mens mølle ejer A.C. Holbech hurtigt opfattede den uudtalte kritik af hans Korup Mølle og følte sig truet på sin næring. Han reagerede med et skarpt indlæg, hvori han bl.a. skrev, at han havde købt Korup Mølle efter »en i dette herred overalt højagtet indsigtfuld embedsmands yderligere tilskyndelse« og at han derfor »ej drog i tvivl, at hvad rettigheder jeg da købte vilde vorde uantastelige af anden mand«. Holbech gav ikke meget for sogneforstanderskabets anbefaling, al den stund at Christen Kjeldsen selv havde sæde i forstanderskabet, og han gjorde opmærksom på den inkonsekvens, der var i, at samme forstanderskab få måneder inden (29. april 1842) havde afslået at anbefale en lignende

ansøgning fra Rasmus Bornholm i Strandmøllen med den begrundelse, at sogneforstanderskabet enstemmigt fandt, at der aldeles ingen mølletrang fandtes i pastoratet!

Den »højagtede, indsigtfulde embedsmand«, som Holbech uden navns nævnelse hentydede til, var justitsråd og herredsfoged Anders N. Hvass, der da også gjorde sin negative påtegning på ansøgningen, inden denne sendtes til amtet.

I sin indstilling til Rentekammeret støttede amtet sig især til herredsfogedens udtalelse, og resultatet var da heller ikke uventet, da Rentekammeret d. 22. oktober 1842 meddelte, at bevilling ikke kunne gives, hvis ikke ansøgeren i overensstemmelse med forordningen af 3. juni 1825 §9 kunne bevise, at mølletrang var tilstede.

Kjeldsen opgav da at gøre yderligere ved sagen, indtil 134 bønder fra Visborg, Skelund og Veddum den 8. marts 1845 skrev til det Kongelige Rentekammer og anmodede om, at Kjeldsen blev givet bevilling, så de fremover kunne undgå at køre forgæves til Korup Mølle, hvad der især for husmændene, der skulle låne hest og vogn, var et stort problem. De klagede også over, at kvaliteten af malingen var så dårlig, »at brødet undertiden næppe kan spises«. Med grynmalingen stod det sig ikke stort bedre, og ofte fik de deres sække retur, ødelagt af rotter.

Igen anbefalede sogneforstanderskabet ansøgningen, og igen kom der en skarp reaktion fra møllejer Holbech, der mente, at underskriverne på bøndernes brev blot havde skrevet under for at tilfredsstille godsejeren, der altid havde sørget godt for, at bønderne fik det hø og det brændsel, de havde brug for. Klagepunkterne mente han at kunne afvise hver og et, dog mente han, at det kunne ske i enhver mølle, at en sæk eller pose blev ødelagt af rotter.

Herefter truede han med, at hvis Kjeldsen fik sin vilje, ville han, Holbech, uden egen skyld blive ruineret og kreditorerne lide betydeligt tab.

Her må det være på sin plads at indskyde, at Holbechs hovedkreditor var Hellum-Hindsted Herreders Overformynderi, der administreredes af herredsfoged Hvass, på hvis tilskyndelse Holbech havde lånt pengene til køb af Korup Vand- og Vindmølle i 1840.

Haslevgårde Møllens ejere Peter Chr. F. Åbye og Septimus Serverus Jermiin undrede sig i deres udtalelse over, at bønderne i deres brev slet ikke nævnte Haslevgårde Mølle, selv om flere af underskriverne fra især Skelund og Veddum faktisk fik deres korn malet her. De vil ikke tage stilling til klagerne over nabomøllen i Korup, men vid-

ste, at deres egne kunder aldrig havde haft grund til klage. De mente derfor, at flere af underskriverne ikke havde fået ordentlig besked om, hvad de skrev under på.

Også herredsfoged Hvass udtaler sig igen, og skriver bl.a.: »Der kan blive mølletrang i Skelund, Visborg og Als sogne, når der således som tilfældet var sidste påske, i længere tid er vindstille, men denne trang afvendes ikke, om der så bygges vindmøller for hver mands dør...«

Hvass anså (ikke uventet) ethvert nyt mølleanlæg i egnen for overflødig, og gjorde så til sidst opmærksom på, at hvis der blev nedsat en kommission til at undersøge og bedømme, om der var mølletrang, så ville han ikke kunne deltage, fordi Hellum-Hindsted Herreders Overformynderi havde en meget betydelig kapital prioriteret i Korup Mølle. Det er første gang i sagens forløb, at Hvass selv gør opmærksom på, at han faktisk er aldeles inhabil!

På denne baggrund blev der nedsat en kommission, der bestod af landvæsenskommissær godsinspektør Kirstein på Lindenberg, landmåler og amtsråd Hansen af Skeelsminde og prokurator Brask i Mariager. Sidstnævnte var konstitueret i herredsfogedens sted.

Kommissionen fremlagde sine beregninger, hvorefter Korup Mølle skulle være i stand til at male 3 a 4000 tdr. og vindmøllen 5 a 6000 tdr. årligt. Folkemængden i Korup Møllens område var omtrent 1600. Da man dengang ansatte et gennemsnitligt forbrug af korn pr. person årligt til 3 1/2 tdl., var kapaciteten altså mere end rigelig.

Kommissionsmedlemmerne Kirstein og Hansen mente derfor ikke, at der var mølletrang. Prokurator Brask gjorde indsigelser herimod. Han gjorde bl.a. opmærksom på, at der ikke fandtes det påbudte flodmål ved Korup Mølle, og at den normale vandstand derfor ikke kunne vurderes. Den dag kommissionen foretog sine prøvemalinger, var vandet stemmet så højt, at det stod ud over naboernes enge, hvad han ikke troede blev tolereret i det daglige.

I betragtning af dette og det faktum, at der i Visborg var 50 familier, der ikke selv var kørende og 500 personer, for hvem møllevejen var lang, og at Korup Mølle bestandigt havde ry for at behandle sine gæster dårligt, så mente han, at der var mølletrang i egnen omkring Havnø.

På baggrund af flertallets indstilling gav Rentekammeret atter afslag på ansøgningen, og Kjeldsen opgav sit forehavende. Selv da mølle-næringen blev givet fri, synes det ikke som om Havnø Mølle har malet for andre. Der betales i hvert fald aldrig bygningsafgift af møllen.

Også Rasmus Bornholm på Strandmøllen havde i 1842 forgæves søgt om ret til melmaling. I Mariager Fjord området var det således kun de to store gamle vandmøller i Korup og Haslevgårde, der opnåede at få privilegium til melmaling på hollandsk vindmølle. Og Haslevgårde opnåede det kun, fordi de havde en flere hundrede år gammel stubmølle, som de kunne tilbyde at nedlægge mod at få lov til at opføre en hollænder.

De byggede Himmerlands første »hollændere«

Af 17 nævnte hollandske møller i Himmerland, bygget inden mølle-næringen blev givet fri, var de ni bygget af godsejere, tre som ikke matrikulerede¹⁴ herregårdsmøller, der altså kun måtte male for gård-en selv, og seks som matrikulerede melmøller. To møller blev bygget af borgere i købstæderne, og seks blev bygget af møllere som selv-eje - fem som matrikulerede møller, én som umatrikuleret grynmølle.

Af de 6 hollandske vindmøller opført før 1800 var de 4 opført af godsejere og de to af købstadsborgere (i en slags interessentskaber).

Af de møllebyggere, der opførte de tidlige vindmøller, kender vi desværre kun et fåtal. Blandt de ældste møller er én (Nørgårds ældste) sandsynligvis bygget efter hollandsk inspiration (se side 16), mens den første Tiendegårdsmølle sandsynligvis er opført med holstensk bistand (se side 19). For den anden Tiendegårdsmølles vedkommende kender vi håndværkeren, nemlig den holstenske mølle-bygger A. Reimers fra Papendorf. Fra Lindensborgs arkiver ved vi, at han også forestod noget slusearbejde o.lign. på Ahrensborg.

Det er meget muligt, at det for Meulengracht på Nørgård og Buchwaldt på Guddumlund i 1700-tallets slutning var både oplagt og nødvendigt at hente ekspertise syd fra. Men da Schimmelmänn i 1831 fik A. Reimers til at bygge den nye Tiendegårdsmølle, kunne han have benyttet danske håndværkere. Hans valg af holstensk mølle-bygger grunder sig sikkert nok så meget på, at Reimers var en håndværker, som han kendte, som var rimelig i pris, og som talte og skrev Schimmelmännets eget sprog, tysk.

Reimers danske kolleger var ikke spor imponerede af den holstenske møllebygger. Tværtimod kritiseredes hans mølle - dels p.g.a. svage afbindinger, dels fordi den var noget gammeldags. Reimers byggede sigten som en beutling, mens Himmerlands egne møllebyggere allerede dengang anså tromlesigten for en selvfølge. Han lagde heller ikke jern på krøjekransen - det blev først gjort på foran-

ledning af mølleforpagteren adskillige år efter, og efter at f.eks. Havnø Mølle, der er »født« med jernring på kransen, er bygget.

Hvis man sammenligner tegningen af Reimers mølle med f.eks. Havnø Møllens konstruktion, er den mest iøjnefaldende forskel selvfølgelig, at Reimers mølle ikke har kælder, men tilsyneladende står direkte på syldsten. Endvidere har møllebygger John Jensen, Hønsinge, bl.a. gjort opmærksom på, at Reimers lægger krøjekransen på knægte, mens kransen på Havnø Mølle støtter direkte på højbenene.

Nederste del af møllen har Reimers beklædt udvendig såvel som indvendig med brædder, hvor Havnø Møllens stråtag når til soklen. Reimers har endvidere lavet en opskalkning af taget, som heller ikke findes på Havnø Mølle (men som er almindelig f.eks. på stråtækte møller i Holland og Nordtyskland).

De øvrige møller, hvor håndværkeren er kendt, d.v.s. genopførelsen af den første Tiendegårdsmølle, den anden Nørgårds Vindmølle, Korup Vindmølle, den anden Strandmølle og Haslevgårde Mølle, er alle bygget af møllebyggere, der ikke blot var danskere, men også hørte hjemme i Himmerland eller det umiddelbart sydfor liggende Ommersyssel.

Den ældste af de danske møllebyggere, som vi ved har arbejdet på hollandske møller i området, var Jørgen Jørgensen 1778-1838, der omkring 1804 boede i Guddum, mens han arbejdede på Tiendegårdsmøllen. Han var sjællænder - møllersøn fra Bromme Mølle, der havde lært tømmerhåndværket i København. Fra Guddum vendte han tilbage til København, hvor han lavede sit mesterstykke og var frem til sin død i 1838 en af Københavns mest fremtrædende møllebyggere. Det var også Jørgen Jørgensen, der gav tilbud på en ny Tiendegårdsmølle i 1831. Hans levnedsløb og arbejder er behandlet i en artikel i Erhvervshistorisk Årbog 2000.

Anders Andersen Hjorth 1782-1830, der arbejdede på genopførelsen af den ældste Tiendegårds Mølle, havde lært møllebyggerfaget af sin far Anders Pedersen Hjorth.

Hjorth den yngre flyttede i 1818 sammen med sin kone og møllebyggerensvenden Knud Jensen fra Mariager til Nebstrup syd for Mariager Fjord, hvor han med økonomisk støtte fra sin svigerfar, der var møller på Tuse Vandmølle i nabosognet, købte en gård, hvis besætning på 3 køer, 1 kalv, 2 heste, 1 gris og 10 får med lam blev røgtet af en avlskarl. Gården købte han af godsejer Chr. Kjeldsen, Havnø,

der havde arvet den efter sin svigerfar. Senere flyttede også Hjorths far til Nebstrup.

Stuehuset i Anders Hjorths gård var indrettet til beboelse med dagligstue, sovekammer, køkken og bryggers, men rummede også værkstedet. I værkstedet var udover høvlebænk, drejelad og håndværktøj også et sengested, som må formodes at være benyttet af møllebyggerensvenden og/eller lærlingen.¹⁵

Det er lidt uvist, om det var faderen Anders Pedersen Hjorth eller sønnen Anders Andersen Hjorth, der i 1820 - 21 byggede en ny mølle i stedet for den gamle 16-kantede hollænder i Bælum. I kilderne omtales møllebyggeren blot som Anders Hjorth. Under alle omstændigheder har Hjorth junior nok deltaget i arbejdet på møllen, der var en stråtakt jordhollænder med mel-, bræk- og pillekværn.

Det var også Anders Hjorth, der i 1830 skrev kontrakt med inspektør Andkiær på Lindenberg om flytningen af den første Tiendegårds-mølle.¹⁶ Denne kontrakt giver et godt indtryk af arbejdsforholdene for den tids møllebyggere.

Hjorth betingede sig, at han selv måtte udtage tømmer og andre materialer i Aalborg eller andetsteds på ejerens regning.

Ved nedtagningen skulle ejeren stille 1 eller 2 håndlangere til rådighed, ligesom ejeren også skulle sørge for tømmer til bukke, tovværk o.s.v. ud over, hvad Hjorth selv kunne medbringe.

Når møllen var nede, skulle Hjorth gå i gang med genopførelsen med sine egne folk, i alt 6 mand. De begyndte d. 29. marts og forventede at kunne afslutte arbejdet på 5 à 6 måneder.

Hjorth og hans folk skulle i den tid, - også på søndage og andre helligdage, have »anstændige senge og kost efter egnens brug«. Egnens kost har forvalter Andkiær selv i anden sammenhæng beskrevet således: »Almuens Føde er simpel, den lever af Mælk, Brød, Grød og vindtørrede Sild, de sidste spises hele Aaret igiennem til alle Maaltider paa Dagen».¹⁷ Til denne kost betingede Hjorth sig, at hver af arbejderne skulle have 1 potte brændevin ugentlig og det fornødne øl dagligt. Ejeren skulle endvidere afhente Hjorth og hans folk ved Hadsund og sørge for fri befordring, når de skulle udtage tømmer, bestille smedearbejde o.s.v. Færgeoverfarten ved Hadsund og for-tæring sammesteds skulle også betales af ejeren.

Hjorth skulle ikke selv komme til at se arbejdet udført. Han blev syg og ført hjem til Nebstrup, hvor han døde den 22. maj efter kun få dages sygeleje. Fem dage før, nemlig den 17. maj var hans far og læremester, møllebygger og aftægtsmand Anders Pedersen Hjorth

afgået ved døden hjemme i Nebstrup. Anders Andersen Hjorths eneste søn, der også hed Anders Andersen Hjorth, var kun 12 år gammel, da faderen døde. Han kom aldrig til at lære møllebyggerfaget, men blev landmand som sin stedfar.

For at gennemføre arbejdet på Tiendegårdsmøllen havde Hjorth arrangeret sig med en anden selvstændig møllebygger, nemlig Anders Jensen Kastberg fra Norup, der også ligger i Vindblæs sogn. Det blev ham, der for skifteforvaltningen kom til at tage sig af afdødes værktøj. I den forbindelse blev der lavet en fuldstændig liste over indholdet af møllebyggerens værktøjsskrin: 1 jernstang, 2 store save - den ene itu, 3 økser, 2 knipler, 1 rubank, 2 par høvle, 1 stor høvl, 1 skarøkse, 4 stk. naver, 6 stk. hugjern, 1 bor, 2 holdhager, 1 jernvinkel, 1 stregmål, 1 hammer, 1 tov, spiger og søm samt et skrin med lås. Hjemme i sit værksted i Nebstrup havde Anders Hjorth endvidere: 1 høvlebænk, 1 drejelad, 4 hugjern, 1 sav- og 2 høvlejern, 1 gl. høvl, 2 knipler, 2 høvle, 1 skørsav, 1 skuffe med jernnagler og noget træragelse.

Møllebygger Anders Jensen Kastberg 1786-1860, der gjorde Tiendegårdsmøllen færdig og byggede Korup Vindmølle, var født i Kastberg i påsken 1786 som søn af husmand Jens Danielsen. Som ung rejste han til Tvede, hvor han d. 6.4.1816 blev gift med Agnethe Andersdatter Juul, og hvor hans tre døtre alle blev født. I forbindelse med pigernes fødsler er Anders Kastberg i kirkebogen omtalt som tømmermand, men som faddere til pigerne var mange møllerfolk, så han har nok allerede dengang arbejdet på egnens møller. I august 1829 flyttede han med kone og tre døtre til Norup, hvor han købte en gård, som blev drevet ved hjælp af en karl. Fra sin tid i Norup omtales han bestandigt som møllebygger.

Anders Jensen Kastberg kom som nævnt til at fuldende det arbejde, som han og Anders Hjorth i fællesskab havde begyndt, nemlig at nedtage og genopbygge Tiendegårdsmøllen. Året efter byggede han Korup Vindmølle, der overalt i kilderne omtales som en særdeles velbygget mølle. At Kastberg var velanset som møllebygger, ses også af, at han ofte brugtes som synsmand for retten, når der opstod uenigheder mellem mølleejere og møllebyggere.

Havnø Mølle ligner til forveksling beskrivelsen af Korup Mølle, sådan som denne er beskrevet i tidlige syns- og taksationsforretninger, blot er grundplanen og vingefanget en anelse mindre. Materialevalget er det samme. Også Havnø Mølle er bygget af gedigne mate-

rialer og af tømmer i forholdsvis store dimensioner. Inddelingen i etager er den samme, ligesom kværnenes størrelse og art er ens.

Vi ved ikke, hvem der har bygget Havnø Mølle, men det *kunne* være Anders Jensen Kastberg. Han var aktiv i perioden, boede relativt nær og havde arbejdet meget sammen med Anders Andersen Hjorth. Anders Andersen Hjorth havde på sin side haft tætte relationer til godsejeren på Havnø. Dels havde han købt sin ejendom af ham, dels havde han handlet tømmer med Kjeldsen, og der var et økonomisk mellemværende mellem dem ved Hjorths død. Kjeldsen må altså have kendt møllebyggerne i Vindblæs sogn. Noget bevis for teorien kan imidlertid ikke leveres.

Kun den ældste af Anders Kastbergs tre døtre nåede at blive voksen. Hun blev i 1843 gift med Anders Pedersen Brix, der siden 1839 havde været karl på gården. I sin alderdom fik Anders Kastberg og hans kone aftægt i den gamle gård hos datteren og svigersønnen. Anders Kastberg døde d. 17. juni 1860. Han havde da afviklet sin møllebyggervirksomhed (i folketællingen 1850 omtales han som aftægtsmand) og i skiftet efter ham nævnes hverken værktøj eller andet med relation til møllebyggerfaget.

Lars Brams, der genopbyggede Strandmøllen efter brand, var født 1809 i Nibe. Han boede fra 1830'erne og frem i jordmoderhuset i Oue vest for Hadsund, og var en meget benyttet tømmermand og møllebygger, der bl.a. byggede en del vandmøller, heriblandt en barkmølle på Ouegård. Han var også (sammen med møllebygger Anders Therkelsen fra Astrup) taksationsmand for brandforsikringen i Hindsted Herred, når det gjaldt møller. Han levede dog ikke udelukkende af arbejdet med møller men lavede også almindeligt tømrerarbejde (han byggede f.eks. Valsgård skole).

Han er den første i området, der vides at have tækket en mølle med tagpap. I synsforretningen af den genopførte Strandmølle i 1843 omtales tækkematerialet som »vandfast papir«. Materialet var kendt herhjemme fra omkring 1830 (jvf. Handels- og Industrie-Tidende No 89, 2. nov. 1830). Fra bilagene til den retssag, der foranledigedes af, at Rasmus Bornholm ikke ville udbetale Brams de sidste penge for arbejdet med den nye Strandmølle, ved vi, at mølleren havde forpligtet sig på at levere de fornødne materialer (hvor Anders Hjorth krævede af Lindenborgs forvalter, at møllebyggeren selv måtte udvælge materialer). I Brams' kontrakt var aftalt et ekstrabeløb på 2 rdl. ifald det blev nødvendigt at lave mølleakselen af to stykker træ. Om

det blev nødvendigt fremgår ikke, derimod fremgår det, at møllebyggeren kasserede det træ, Rasmus Bornholm leverede til vinger. Arbejdet lå længe stille, fordi der manglede materialer - bl.a. sølesten, langjern, segl og andet jern til kværnene, men også en hel del elletræ til bl.a. perse, kip o.lign. Det kan næsten kun skyldes efterladenhed hos mølleren, at der manglede elletræ, da det var det absolut mest almindelige skovtræ i Øster Lounkær, som ligger mellem Havnø og Helberskov. Også fyrrefjæl til støvkar, tromlesigte og hveire (grynviften) måtte Brams vente længe på.

Ifølge kontrakten mellem møller og møllebygger skulle Lars Brams og hans folk (en svend, to lærlinge og Brams' husholderske) have husly - en seng pr. to personer. Til rådighed stillede Rasmus Bornholm videre en bryggerskedel, det behøvede grønt fra haven (sandsynligvis kål) og to køer græssede. Da Rasmus Bornholm ikke selv førte hus (han var ungarl), betingede han sig kosten hos møllebyggeren (!).

Ud over de folk Brams selv havde med, skulle Bornholm skaffe 3 dygtige arbejdskarle i tre dage ved rejsningen af møllen, ligesom han skulle sørge for kørsel med folk og redskaber.

I kontrakten var indbygget en bestemmelse om 2 rdl. i mulkt pr. dag ifald arbejdet blev forsinket. Mulkten gjaldt også mølleren, hvis møllebyggerens arbejde måtte ligge stille p.g.a. materialeangel.

Udsnit af prospekt over Randers 1804. Til højre på toppen af Flintebjerg ses Randers Vejrmølle, hvor møllebygger Herman Westphael arbejdede, umiddelbart inden han rejste til Als sogn for at bygge Haslevgårdes Vindmølle. Vindmøllen ude til venstre er en garvermølle.

Herman Westphael byggede den hollandske mølle på Haslevgårde i 1840. Han var født 1808 i Brovst, som søn af gårdejer Christopher Westphalen, der tidligere havde været skriver i Svendborg. Fadderne ved den lille Hermans døb den 20. søndag efter Trinitatis 1808 var alle fine folk, men især to er værd at hæfte sig ved. Det var hr. J. Rasmussen på Bratskov og forpagter Qvist på Oxholm. I Hermans barndom var der fire hollandske møller i Hjørring Amt - de to stod på hhv. Bratskov og Oxholm. Herman har altså kendt de hollandske møller hele sit liv.

Herman Westphael blev konfirmeret i Brovst kirke i 1823 og fik skudsmålet »særdeles veloplyst, flittig og sædelig«.

I 1829 flyttede familien til hovedgården Eget ved Sæby. Hermann flyttede ikke med - sandsynligvis havde han allerede inden da forladt hjemmet, men hans opholdssted har jeg ikke kunnet finde. Den ældre broder Christen var blevet avlskarl hos præsten i Støvring nord for Randers og kom senere til Dronningborg Mølle lige uden for Randers. Den yngre broder Henrik var kommet i handelslære i Aalborg.

Midt i 1830'erne arbejdede Herman Westphael som møllebygger hos Johan Grønwaldt i Randers Vejrmølle. Herfra rejste han via Bjerregrav til Als sogn, hvor han ankom den 21. maj 1837 og sluttede sig til broderen Christen, der var blevet møller på Haslevgårde mølle. Sammen med møllebyggervendene Henrik Wilhelm Hansen, Christen Pedersen og Hans Peter Pedersen boede Herman Westphael hos Haslevgårdes ejer Hans Henrik de Lichtenberg, mens bygningen af vindmøllen stod på. Møllen var færdig og blev takseret første gang den 22. februar 1840. Sidst på året 1840 rejste Herman Westphael til Borup ved Randers, hvor broderen Christen sluttede sig til ham. De vendte tilbage til Als sogn om sommeren 1841, hvor de slog sig ned i Halvrebene. Allerede tre måneder efter var Herman Westphael på farten igen, denne gang til Aalborg. Herefter går 9 år, hvor det har været umuligt at følge hans færden rundt i Nord- og Østjylland. I november 1849 dukker han dog igen op hos broderen i Als sogn. Han kom da fra Ørsted på Djursland, hvortil han returnerer efter fem måneder hos broderens familie. Året efter den 18. maj 1851 dukker han igen op i Als, hvorefter ethvert spor af ham forsvinder. Han er ikke nævnt i folketællingen hverken i 1855 eller 1860, han er heller ikke nævnt i kirkebogens afgangliste, og han er heller ikke opført som død.

Herman Westphael stiftede aldrig selv familie, og hans turen rundt i landet gør det vanskeligt at følge hans færden. Han må dog for-

mentlig have haft en noget større horisont, end de øvrige nævnte danske møllebyggere, der hovedsageligt holdt sig inden for herredsgrensen. Måske derfor skilte Haslevgårde vindmølle sig ud fra de øvrige hollændere i området?

Hvad kan man så konkludere?

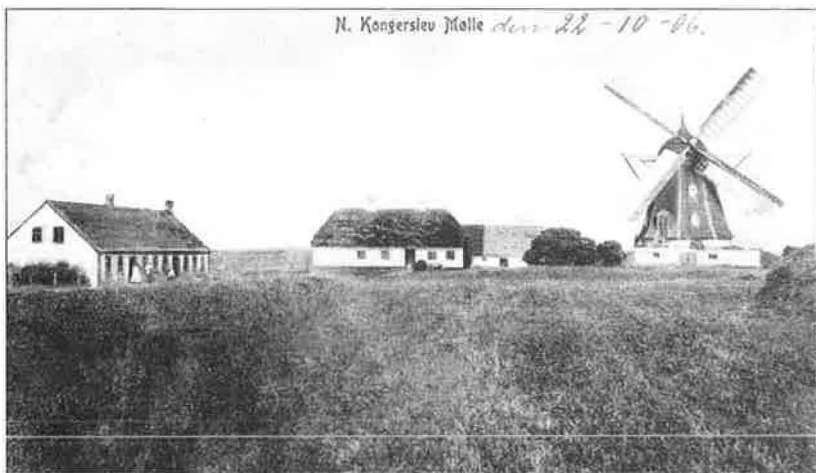
Der er stadig mange løse ender. Nogle konklusioner kan dog drages af det foreliggende, bl.a. at hollænderen rent faktisk kom tidligere til Nordjylland, end hvad der måtte være konsekvensen af diffusions-teorien, men også at den i første omgang »sprang over« Sydhimmerland.

Det ses også, at opførelsen af hollandske vindmøller i Himmerland, før møllenæringen blev givet fri, hovedsageligt falder i to perioder. I det nordlige Himmerland i perioden 1761 til 1800 og i hele Himmerland i tiåret 1832 - 1842.

I den nordlige del bliver det nødvendigt og muligt at få bevilling til vindmøllerne, fordi en del vandmøller ødelægges af en naturkatastrofe, mens andre ligger i vejen for kanaliseringsprojekter, som i høj grad havde centralmagtsens bevågenhed.

I den sydlige del af Himmerland er det længe helt umuligt at komme igennem med at bevise mølletrang og dermed opnå bevilling. Da det endelig lykkes i 1830'erne og 40'erne, er det det sydøstligste hjørne af Himmerland, der får bevillingerne. Dette område består af flade, lavtliggende enge (gammel havbund), hvor der aldrig har været så mange vandmøller som i den vestlige del. Her var større mulighed for bevillinger, fordi man kunne påberåbe sig 1) at der var vandmangel 2) at bønderne i området nu havde større behov for kornmaling end før, fordi man i området (der er et kvægavlsområde) var begyndt at staldfodre 3) at møllevejen var lang for mange mølle-søgende.

At udviklingen falder i to adskilte perioder kan derimod ikke forklares alene ved lokale forhold. Det »hul«, der synes at være i udviklingen fra omkring 1800 til 1832, er derimod let forklarligt, hvis vi ser på den politiske og økonomiske udvikling i Danmark som helhed. Århundredet startede med krig, statsbankerot og fortabelsen af Norge. I 1820'erne var flere misvækstår og landbruget kom derfor først på fode igen i 1830'erne. I den første del af århundredet var der derfor kun få, der havde råd til at eksperimentere og investere. I perioden 1830-60 mere end fordobledes Danmarks korneksport, hvilket også kom til at sætte sig spor i de til landbruget knyttede erhverv.

Efter frigivelsen af møllernæringen i 1862 skød nye hollandske møller op som paddebatte. Nr. Kongerslev hollandske vindmølle blev bygget i 1867.

I den mellemliggende tid var sket et holdningsskifte hos lovgivningsmagten. Slutningen af 1700-årene havde været præget af merkantilismen. Indførelsen af en række told- og importrestriktioner, havde beskyttet dansk industri m.v. Det var i mange henseender en fornuftig politik, men den gav ikke de mest befordrende forhold for nytænkning og udvikling. I 1830'erne var indstillingen mere liberal. Mange toldforordninger blev ophævet, hvilket betød, at danske produkter nu måtte konkurrere med de udenlandske. Det blev da tydeligt, at dansk mølleri i sammenligning med det tyske, engelske og franske lod meget tilbage at ønske. Skulle vi gøre os håb om igen at eksportere korn og mel som før krigen, skulle kornvarerne have en bedre kvalitet. Det Kongelige Told- og Kommercekollegium forsøgte at anspore hertil. Bl.a. sendte man på statens regning møllebygger Brede fra København til Berlin, Magdeburg og Hamburg for at studere moderne mølleri. Rejsen resulterede bl.a. i en artikelserie i *Handels og Industrie-Tidende*, årgang 1832, med mange detaljerede anvisninger på fremstilling af bedre mølleri-maskiner (kornrensere, kværne, stenkraner m.v.). Kommercekollegiet støttede også (økonomisk og moralsk) enkeltpersoner, der ønskede at udvikle nye og bedre redskaber. Den nye teknologi, som man hentede inspiration til i England, Frankrig,

Tyskland og sågar i Nordamerika, blev gjort kendt for landets møllebyggere bl.a. gennem Handels- og Industrie-Tidende, hvor det i 1830'erne vrimler med artikler om nyopfindelser inden for mølleriet, og gennem modeller, der fra Kommercekollegiet udlåntes via Det Kgl. Husholdningsselskab.

Der er dog ingen tvivl om, at lovgivningen om møllenæring var den vigtigste bremse på udbredelsen af alt det nye, herunder også den hollandske vindmølle. Den yderste konsekvens af de nye liberale strømninger måtte derfor blive først møllenæringens frigivelse i 1852 og derefter loven om den frie næring fra 1857 (begge med fuld ikrafttræden 1.1.1862). Da møllenæringen blev givet fri, og de gamle vandmøller ikke længere kunne lægge hindringer i vejen for nye møller, eksploderede antallet af hollandske vindmøller, og nu blev det - i hvert fald i det sydlige Himmerland - møllebyggerfirmaer fra Randers-området, der dominerede (især møllebygger Niels Olsen, Strømmen).

Langt hovedparten af de tidlige hollandske møller, hvor møllebyggeren er kendt, er derimod bygget af landhåndværkere, hvis aktionsradius var maksimalt 2-3 herreder. De var typisk selvejere med lidt landbrug, og flere af dem supplerede møllebyggeriet med andet tømrerarbejde.

Møllerne, som disse lokale landhåndværkere opførte, var generelt stråtekte hollændere med jordomgang, kampestenskælder, kværnloft, stjernehjulsløft og hat.

Herman Westphael, der ikke vides at have arbejdet med andet end møllebyggeri, var langt mere mobil end sine kolleger. Dels var han det nok af tvang (for at få opgaver nok), dels var han ikke som de øvrige bundet af familie og landbrug. Den Haslevgårde Mølle, som han opførte i 1840, havde nok mere til fælles med bymøller som Randers og Aalborg Vejrmøller end med hans barndoms møller ved Brovst og Oxholm.

For os, der har ansvar for Havnø Mølle, er det ikke mindst interessant at vide, at den - både hvad angår størrelse, arkitektur og indretning (værk) - slet ikke er så speciel, som først antaget. Stort set (og bortset fra hattens facon) ligner den flertallet af himmerlandske vindmøller fra den tid. Det mest specielle er nok i virkeligheden, at den står der endnu og - især - at den ikke har undergået de ombygninger og moderniseringer, som de fleste af den tids vindmøller undergik for at klare sig i konkurrencen, efter at møllenæringen blev givet fri.

Trykte kilder:

- Andersen, Lise: »Møllebygger i en overgangstid - Jørgen Jørgensen 1778-1838« i Erhvervshistorisk Årbog 2000 s. 58-120.
- Begtrup, G.: »Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark«, bd.6, København 1810.
- Begtrup, G.: »Danske Lov«, København 1683
- Bøcher, Steen B.: »Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu.«, 1942.
- Ejlersen, Torben: »Københavns Møller« i: »Historiske Meddelelser om København«, 1990.
- Ejlersen, Torben: »Møller i Danmark 1802« i: »Møllebygninger i Danmark, redegørelse og status 1993«, København 1993.
- Gjerding, Klaus: »Bidrag til Helligum Herreds Beskrivelse og Historie«, Aalborg 1890-92.
- Heilskov, Chr.: »Vorgaards historie« i: »Fra Himmerland og Kjær Herred,« 1918.
- Kjærgaard, Thorkild: »Den danske revolution 1500-1800 - En økohistorisk tolkning«, Kbh., 1991.
- Larsen, M.: »Haslevgårde« i: »Fra Himmerland og Kjær Herred XLVII«, 1958.
- Meyn, Niels (red.): »Danske Møller«, København 1934.
- Mortensøn, Ole: »Vindmøller i Danmark - fra stubmølle til hurtigløber« i: »Møllebygninger i Danmark, redegørelse og status 1993«, København 1993.
- Rawert, Ole J.: »Kongeriget Danmarks Industrielle Forhold«, København 1850.
- Schou, Jacob Henrik: »Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne.....« XIX Deel 1823-1828.
- Skaanvad, Niels: »Korup Vandmølle« i »Fra Himmerland og Kjær Herred XXV«, 1964

Handels- og Industrie-Tidende, årgangene 1830,1831 og 1832.
Jydske Efterretninger: 22.10.1790, 17.2.1792, 18.6.1831 og 4.1.1832

Ikke publicerede kilder:

Rigsarkivet (RA):

Rtk. 11.70-11.91, Ekstrakter af Kongelige Resolutioner samt registre hertil, 1770-1832.

Rtk. 253.151 Expeditionskontor for Skattesager 1845, Journal nr. 1923-2022.

Rtk. 2426.58-62 1. Jyske Renteskriverkontor, Journaler 1830-1834 med tilh. jorunalsager.

Rtk. 2215.241 Diverse dokumenter vedr. Vand-, Vind- og Hestemøller, 1680-1848.

Rtk. 2215.242 Betænkninger og efterretninger ang. vand- og Vejrmøller, 1761.

Rtk. 462.115 og 238 Kommissionsprotokoller 1802-5, Hjørring og Aalborg Amter.

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN):

BrD7.1 Forsikringsprotokol A 1800-1857

BrD7.10 Taxationsforretninger 1782-1800

BrD7.12-14 Taxationsprotokoller 1800-1872

BrD7.27 Opmålingsprotokol 1802-1816, Aalborg Amt

B9C.2 Aalborghuus Amtsstue. Journal 1760-1775

B9C.6-7 Aalborghuus Amtsstue, Rentekammerbreve 1736-1775

B3.466 Aalborg Amt. Rentekammerbreve 1842

B3.804 Aalborg Amt. Rentekammerbreve 1845

B3.807 Aalborg Amt. Rentekammerbreve 1847

B3.814 Aalborg Amt, Journal 1845

B3.850 Aalborg Amt, Indkomne breve G, Landvæsen 1844-45

B41.24 Hellum-Hindsted Herreders retsbetjentarkiv, Justitsprotokol 1839-1845

B41.38-46 Hellum-Hindsted Herreder, Dokumenter til Justitsprotokoller 1831-1846

B41.61 Hellum-Hindsted Herreders retsbetjentarkiv, Dok. til justitsprotokollen, Syns- og taxationsforretninger.

Bo.D.360 Aalborg Bys Brandtaksationsprotokol 1791

D1-90A Aalborg Rådstue arkiv, Brandfors. protokol 1801-1810

G147 Lindenborg Godsarkiv - diverse pakker og protokoller
G130 Guddumlund Godsarkiv - diverse pakker og protokoller

Brovst Kirkebog
Randers Sct. Mortens sgn. Kirkebog

Hadsund Egn Museum & Arkiv

Folketællinger 1787, 1801, 1834, 1840 og 1845

Als Kirkebog

Kastberg Kirkebog

Vindblæs Kirkebog

Diverse arkivalier og optegnelse vedr. Havnø Gods, Haslevgårde og Korup Mølle

Noter:

1. Alt efter om bygningen var forsikret i »Den alm. brandforsikring for landbygninger« eller i »Købstædernes alm. Brandforsikring«. En speciel protokol dækker bygninger i »Københavns Brandforsikring«.
2. Tallene for de øvrige amter er ikke kontrollerede, men referer til Ejlersens arbejde (1993).
3. Der er her kun tale om mel- og grynmøller. For industrimøller gjaldt andre regler.
4. Hovedparten af dette materiale ligger i RA Rtk. 2215.242. Materialet for enkelte herreder er taget ud, fordi det har været brugt i forbindelse med senere sager f.eks. i expeditjonskontorerne. Det gælder bl.a. materialet vedr. Hellum og Hindsted herreder, der findes i Rtk.253.151 i en sag om mølletrang i Visborg sogn (vedr. Havnø Mølle).
5. Riismølle blev ved vindmøllens opførelse ombygget til stampe-mølle, men nedlagdes tilsyneladende allerede i 1770'erne.
6. Omtalen findes i en annonce, hvor ejeren Hans Haagen søgte en forpagter til møllen.
7. Om Jørgen Jørgensen er udførligt berettet i Lise Andersen: »Møllebygger i en overgangstid - Jørgen Jørgensen 1778-1838« i Erhvervs-historisk Årbog 2000.
8. Når betegnelsen »lorisloft« aldrig mødes i himmerlandske kilder, skyldes det selvfølgelig først og fremmest, at møllene normalt ikke havde et sådant loft. Tiendegårdsmøllen var den eneste af de gamle hollandske møller, der havde lorisloft/hejseloft.

9. I kontrakten nævnes møllebyggeren som Anders Pedersen Hiorth. Denne var dog allerede på dette tidspunkt en gammel mand, der nævnes som aftægtsmand. Det er derfor tvivlsomt, om han selv var med i Guddumlund. Til gengæld er det helt sikkert, at det var sønnen Anders Andersen Hiorth, der var leder af arbejdet.
10. Den tids tagpap var såkaldt »forhudnings-papir« (lavet af gamle klude), der var gennemtrukket af træbjærene. Tagpap kom i anvendelse i Danmark fra omkring 1830 og omtales bl.a. i Handels- og Industrie-Tidende no 89, 2. november 1830. Dengang var papiret meget anvendt i Sverige.
11. Til Rasmus Bornholms forsvar skal siges, at sognepræstens søn var medejer af Haslevgårde mølle - den mølle, der lå nærmest Strandmøllen, og som følte, at Rasmus Bornholm ødelagde deres næring, til gengæld var det heller ikke nogen hemmelighed, at Rasmus Bornholm tidligere var dømt både for ulovlig omgang med hittegods og ulovlig møllebrug. Han havde også af og til været i retten i faderskabssager og sager om købmandsgæld for brændevin.
12. Kjeldsens yngre slægtning V. Friberg har i Jydske Samlinger 2. Række II, 46f. beskrevet Kjeldsen som en for tiden usædvanlig godsejer, idet han gik bondeklædt, var en særdeles økonomisk og rationel landmand og uden spor af interesse for ydre pragt, hvad der da også afspejles i de meget nøgterne bygninger, Kjeldsen lod opføre midt i 1840'erne.
13. Pagh's dampmølleri var den første større moderne dampmølle i Nordjylland. Den er udførligt omtalt i Niels Meyn 1934: 663-664.
14. Med matrikuleret menes her, at møllen har ansat mølleskyld, som der svares skat af. Det gjaldt kun for melmøller, der malede for »alle og enhver«, mens møller, der kun malede gryn, og møller, der tilhørte en godsejer og kun malede til gårdens eget brug, ikke var sat i hartkorn af møllen.
15. Oplysninger iflg. skiftet efter Anders Hjorth i LAN G130-27 og B49D.132 og 133.
16. Lindenberg Godsarkiv G147-387 Tiendegaards Mølle især vedk.
17. Begtrup 1810.

